

प्रेम-निराशा.

लेखक,

वामन मंगेश दुभाषी.

प्रसिद्ध करणार,

सामाजिक ग्रंथ प्रसारक मंडळ.

मुंबई नं. ४

सन १९११:

किंमत १२ आणे.

S. S. Haldar

रा. रा. चिं. स. देवळे यांनीं मुंबईवैभव स्टीम प्रेस
घ. नं. ५४ कांदेवाडी, मुंबई येथें छा.

रा. रा. कमलनाथ बी. संझगिरी, म्यानेजर,
सामाजिक ग्रंथ प्रसारक मंडळ यांनीं रुष्णाबाई
बिल्डिंग, नं. २५ येथें प्रसिद्ध केलें.

हें पुस्तक सन १८६७ च्या आकटाप्रमाणें नोंदलें असून
सर्व हक्क नाटककर्त्यानें आपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत.

प्रारंभीचे चार शब्द.

प्रेमाच शुद्ध, उदात्त व अनुकरणीय रूप, सद्गुण व ईश्वरश्रद्धा यांचें महत्त्व व जगांत त्यांचा होत असलेला विजय, नीतिमान, सुशिक्षित व उद्योगी स्त्री-पुरुषांचा उदात्त जीवनक्रम, त्यांचें ध्येय व कर्तव्य यांचें चित्र समाजापुढें असणें योग्य होईल, असें वाटल्यावरून हें नाटकरूपानें संसारचित्र रेखाटण्याचा मी हा प्रयत्न केला आहे. तो उत्तम साधला आहे असें म्हणण्याचें धाडस जरी मला करितां येत नाहीं तरी अशा प्रकारचा प्रयत्न करण्याचें कुशल लेखकांनीं मनावर घेण्यासारखें आहे इतकेंच सूचवितां.

केवळ लक्ष्मीचा अनुग्रह नसल्यामुळे सुशील व होतकरू तरुणांची समाजाकडून कशी अवहेलना होते, शुद्ध व सात्त्विक प्रेमाचा झरा किती निर्मल व गोड असतो हें कुसुम व मधुकर यांच्या जीवनक्रमावरून दिसून येणार आहे. श्रीमंतीबद्दलचा दुरभिमान धरून खऱ्या सद्गुणांची मातच्चरी न जाणल्यामुळे सर्वत्र निराशा कशी पसरते, नीच मनोवृत्तीच्या लोकांस सात्त्विक तेज ओळखतां न आल्यामुळे त्यांचें मनोराज्य सर्व ढांसडून पडून शेवटीं दुष्ट मनोरथ पूर्ण न होतां त्यांचा निराशेनें कसा अंत होतो, व स्त्री-पुरुषांच्या कोमल मनावर सुशिक्षणाचा संस्कार झाला असतां त्यांचें शील शैवटपर्यंत कसे अढळ राहते, याचा खुलासा या नाटकांत केला आहे.

हें दुसरें सामाजिक नाटक लिहून मी तें माझ्या देशवांधवांस सादर करित आहे. माझ्या पहिल्या म्हणजे 'समाजोन्नति' या नाटकांत समाजांतील गुणदोषांचें सामान्यतः परीक्षण केलें आहे. या नाटकांत एका विवाहित प्रश्नाचा उलगडा केला आहे.

या नाटकांतील पदांचे राग व चाली श्रीमहालक्ष्मी प्रासादिक मंडळींतील नट रा. रा. कृष्णाजी दामोदर गोखले यांनीं बसवून दिल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. तसेंच सामाजिक ग्रंथ प्रसारक मंडळ व मासिक मनोरंजनचे संपादक काशिनाथ रघुनाथ मित्र यांच्या सहानुभूतीमुळे व आमच्या एका हितचिंतक मित्राच्या मदतीनें हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध करण्याचा सुयोग आला. या सर्वांचे मी उपकार मानतां.

शेवटीं इतकीच इच्छा आहे कीं, समाजांत उत्तम शीलाचीं माणसें उत्पन्न व्हावीं व त्यांच्या हातून समाजाचें कल्याण व्हावें. ही इच्छा सफल करणारा परमेश्वर समर्थ आहे.

गिरगांव, मुंबई.

ता. १ डिसेंबर १९११

}

वामन मंगेश दुभाषी.

 प्रोज कंपनीस या नाटकाचा रंगभूमीवर प्रयोग करून दाखवितां यावा म्हणून प्रत्येक पदाच्या खालीं टीप देऊन पात्रांचें भाषण गद्यरूपांत दिलें आहे.

मुख्य पात्रें.

- १ नानासाहेब देशमुख—कुसुमचा बाप.
- २ इंदिरा—कुसुमची आई.
- ३ कुसुम—नायिका.
- ४ मधुकर—नानासाहेबांचा आश्रित (नायक).
- ५ आनंदराव सरदेसाई—कुसुमचा नवरा.
- ६ मोहनराव—आनंदरावाचा मित्र.
- ७ सुंदराजी—वेश्या.

किरकोळ पात्रें.

- १ वसंत—नानासाहेबांचा मुलगा.
- २ कमलाकर, ३ शामराव, ४ सुंदरराव—(आनंदरावाचे मित्र) पोलीस शिपाई, मारवाडी, बैरागी, डॉक्टर वगैरे.

श्री.

प्रेम-निराशा.

नांदी.

(मंगळागौरीचा उत्सव चालला आहे. मुली मंडपासमोर राहून आरती ओवाळित आहेत असा देखावा.)

॥ पद १ ॥

राग-विहाग-त्रिवट.

जय मंगल गौरी । मंगलमय संसार करीं हरिं सुजनताप-
शौरी ॥ धृ०॥ माता जगता ममताळू तूं । पोषिसि सुखाविसि
खेळविसी करीं ॥ जय० ॥ अखंड सौभाग्यालंकारें । भूषविं
आह्लां भुवनसुंदरी ॥ जय० ॥

(मंडपाच्या भोंवतीं नाचत गातात.)

॥ पद २ ॥

चाल—सौभाग्य श्रीवरदे ! दे तुलसी.
सौभाग्य सौख्यदायी । सदा देईं ॥
शरणागत तव पायीं, आम्हां पदरीं घे आई ॥ धृ० ॥
चाल—परिमल द्रव्यें तुजला ।
प्रेमें अर्पितसों सुममाला ॥
सुंदर सुखमय करिं संसृतिला ।
प्रार्थितों ठाव देईं तुझ्या पायीं ॥
आर्यनारिगण सुशील निपजो संकटिं त्या त्राहीं ॥ १ ॥
(मुली हळदकुंकू एकमेकींस देतात.)

इंदिरा— (प्रवेश करते. एका बाजूस खुर्चीवर वाचीत बसलेल्या आपल्या मुलीकडे जाऊन) काय चाई करावें माणसांनीं ? इची शर्थच झाली ह्यणायाची ! आज मंगळागौरीचा थाटानें उत्सव चालला आहे. इला पूजेसाठीं इकडे पाठविली तर ही स्वस्थ वाचीत बसली आहे ! जळो तें वाचणें ! मेलें डोळे लाल होईपर्यंत वाचून काय दिवे लावायाचे आहेत ? (पुढें जाऊन तिच्या हातांतलें पुस्तक काढून फेंकून देते. मुलगी घाबरून उभी राहते.)

कुसुम—आई, इतकें रागें भरायाला मीं काय केलें !

इंदिरा— (रागानें) काय केलें तें सांगतें थांब. तुझीं सारीं पुस्तकें नेऊन चुलतिं घालतें. (जाते. तिच्या मागून डोळे पुशतिं मुलगी जाते.)

(ही प्रस्तावना झाली. पडदा पडतो.)

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला.

(मधुकर पहाटेस दिवा लावून वाचीत बसला आहे. कुसुम मेजावर वांकून त्याच्याकडे पहात आहे.)

कुसुम—तुम्ही रोज इतक्या पहाटेस उठून हें वाल्मिकी रामायण वाचतां वाटतें ? आज माझ्या कार्नीं राम, सीता अशीं नावें पडलीं तेव्हां काय वाचतां पाहूं ह्यणून उठून आलें.

मधुकर—हो. सर्वांत मला हें काव्य फार आवडतें. दिवसभर अभ्यासाच्या दगदगीमुळें हें वाचायाला दिवसा सवड मिळत नाही. ह्यणून पहाटेस उठून एक तासभर वाचीत असतां. यामुळें माझें मन अगदीं निर्मल आणि प्रसन्न राहतें.

॥ पद ३ ॥ *

राग-मुलतानी-त्रिवट.

रामकथा बहु गोड । सुनिर्मल ॥ धृ० ॥

मातापितरीं प्रेमळ भक्ति ।

उपजवि तिज नच जोड ॥ राम० ॥

बंधुप्रेम उज्ज्वल किति शीलही ।

वर्तनिं नाहीं खोड ॥ राम० ॥

कुसुम—खरेंच. मी श्रीरामाची कथा हल्लींच संबंध वाचली तेव्हां मला मोठा आनंद झाला. मला असें वाटतें—

॥ पद ४. ॥ ×

चाल-कुल्लेंचतुर्दश सुरांगनांचीं.

ठेवाविं अशीं चित्रें पुढतीं राम सिते सम जीं पावन तीं ॥

कठिण समयिं ही धैर्या देउनी सन्मार्गीं मन जोडुनिं देती ॥ ठे०

पुण्यप्रद हीं सुजनचरित्रें विकारवश मन पुनात करिती ॥

शुद्ध शांत अति प्रेमळ होती जे श्रद्धेनें रामा स्मरती ॥ ठे० ॥

मधुकर—(जरा थांबून) काय कुसुम, माझ्यासारखा तुझा एक नातेवाईक असता तर तुझ्या दादांवर तुझी जशी प्रीति आहे तशीच तूं माझ्यावर केली असतीस काय ?

कुसुम—हो तर ! सात्रीनें प्रीति केली असती. कदाचित् दादां-पेक्षांही तुमच्यावर अधिक प्रीति केली असती असें मला वाटतें,

* कारण श्रीरामाची कथाच तशी गोड आहे. मातृपितृभक्ति, बंधुप्रेम, उज्ज्वल शील, प्रेमळ वर्तन यांचें महत्त्व समजण्यास श्रीरामाची कथाच वाचली पाहिजे.

× श्रीरामसितेसारखीं उत्तम चित्रें सदोदित आपल्यासमोर ठेवावीं. त्यांचें जीवनचरित्र फार पवित्र अमून आपत्कालीं त्यांचें मनन केल्यानें जिवाला धीर मिळण्यासारखा आहे. अशीं पुण्यकारक चरित्रें वाचल्याच्या योगानें मन किती बरें शुद्ध होईल !

कारण इतकी गरीबी असून देखील तुम्ही दुसऱ्यांच्या आर्जवांत राहून विद्याभ्यास करतां यामुळे तर तुमचे गुण दादापेक्षाही मला अधिक आवडतात.

मधु०—परंतु कुसुम, आतां तूं मोठी होशील ! लवकरच परीक्षेत पसार झालीस ह्मणजे नाना तुला कॉलेजांत पाठवितील आणि एक दोन वर्षांत माझा कॉलेजचा अभ्यास संपला ह्मणजे मला पोटाच्या उद्योगासाठीं कुठें तरी जावें लागेल. तेव्हां तुला माझी गरीबाची कुठें आठवण होणार ? बाबा तुला श्रीमंतठिकाणीं देतील मग तर तूं माझ्याकडे हुंकून देखील पाहणार नाहीस. कारण--

॥ पद ५ ॥ *

राग-अडाणा-त्रिवट.

जगिं मान सर्व धनिकाला ॥ निर्धन असतां कोण पुसे त्या
त्यजितिं सर्व त्याला ॥ ज० ॥ विद्यागुणयुत यांहुनि जगतीं ।
धनवानातें अधिक मानिती । अकिंचनातें जवाळिं न घेती ।
धिक्कारिति त्याला ॥ धृ० ॥

कुसुम—कदाचित् तुम्ही ह्मणतां तशीही जगाची रीती असेल. परंतु ती मला सरोखरच पसंत नाही. कारण प्रत्येकास मिळालेलें धन कर्तृत्वशक्तीनेच मिळालेलें असतें असा कांहीं नियम नाही. आणि आपणाजवळची संपत्ति कायम राहिल याचा तरी काय नेम ? मग अशा अशाश्वन वस्तूची मातद्वरी ती कसली ? ह्मणून मी ह्मणतें कीं तुम्ही आज गरीब स्थित्तींत असलां तरी मला फार आवडतां. तेव्हां तुमचा विसर कसा पडेल बरें ? तुम्ही आजपर्यंत मला इतिहासांतल्या वगैरे किती तरी चांगल्या चांगल्या

* जगांत सगळा काय तो मान पैशास ! गरीबास कोण विचारतो ? विद्या किंवा गुण जरी अंगीं असले तरी गरीबाचा धिक्कारच करितात. हें तर आपण हमेशा पहातां.

गोष्टी सांगितल्या. समजत नसलेले धडे किती प्रेमानें शिकविले. हें सर्व माझ्या ध्यानीं नाही का ? माझ्या देहांत प्राण असे पर्यंत तुझाला विसरून जाणें शक्यच नाही. आणि कांहीं कारणानें बिसरलेंच तर मी देवापाशीं अपराधी होईन. तुझाला विसरून जाण्याची गोष्ट राहूं या. लहानपणीं मला खेळविणारी एक ह्यातारी मोलकरीण होती. तिला देखील मी अजून विसरलें नाही. सुटीचा दिवस आला ह्मणजे मी तिच्या घरीं जाऊन घटकाभर बोलत बसतें.

मधु०—त्या मोलकरीणदाईची आठवण ठेविलीस तशी माझीही ठेवशील तर मग ?

कुसुम—(हंसत) सार्त्रीनें ठेवीन असें मला वाटतें.

मधु०—कुसुम, सरोखर सांगतो तुझी मला माया लागली आहे. मी तर तुला कदापि विसरणार नाही. माझ्या जिवाला कांहीं त्रास झाला तर तुझी मी आठवण करीन. तुझे हे कुरळ केश, आणि वाटोळे डोळे माझ्या नजरेसमोर आणले ह्मणजे मी माझे सर्व त्रास विसरून जाईन असें मला वाटतें ?

कुसुम—(हंसत) इतकें माझ्या या डोळ्यांत काय आहे हो !

मधु०—तुझे डोळे फार ममताळु दिसतात. ह्मणून तूं माझ्याकडे प्रेमळपणानें पहात राहिलीस ह्मणजे माझ्या मनाला सुख वाटतें ! कां कुणास ठाऊक ?

कुसुम—मला वाटतें माझ्या दादापेक्षां तुझी माझ्यावर अधिक प्रेम करितां ! दादा कधीं कधीं एकदम चिडतात ! तुझी केव्हांही शांत आणि गंभीर असतां !

मधु०—तुझ्यासारखी मला बहीण असती तर तिला मी तुझ्या दादापेक्षां सरोखर अधिक ममतेनें वागविलें असतें. (नानासाहेब प्रवेश करितो)

नाना०—काय मधुकर, आमची कुसुम वाल्मिकीरामायण शिकव हणून तुझ्या मागे लागली आहे की काय ? ती आलीकडे वेडी होत चालली आहे. तिला वाचावे तितकें थोडेच वाटते. आणि तिची आई तर ही सारसी वाचीत असते हणून रागावते. चला, उजाडलें.

(जातात-प्रवेश समाप्त)

प्रवेश २ रा.

(दिवाणखान्यांत कुसुम मान खाली घालून उभी आहे. आई रागानें बोलत उभी आहे असा देखावा.)

इंदिरा—तुला शेजारच्या जनीकाकूला हें फुलपात्र देऊन ये हणून सांगितलें होतें ना ! पण तुला आईच्या शब्दाची कुठें आहे पर्वा ! स्वस्थ मेजावर पाय टाकून वाचीत बसली आहेस का ! कशी कारटी निपजलीस तूं ! आजपर्यंत मी पुष्कळ वेळा उगी राहिलें. परंतु तुझा हट्ट यापुढें चालूं देणार नाही. हीं सारीं पुस्तकें आणि कपाटांतलीं देखील जाळून टाकतें.

॥ पद ६ ॥ *

राग-तोडी-त्रिवट.

तुज काय लागलें वेड । बाळे मे ।

या काय वाचनीं सार ।

या वेडें तूं संसार ।

करिशील कसा व्यवहार ।

ना विचार तुज कांहीं मे ॥ वेडे ।

* तुला हें कसलें वेड लागलें हणायार्चें. या वाचनांत आहे तरी काय ? हें वाचण्याचें वेड घेऊन तूं पुढें संसार कसा चालविशील ?

कुसुम—*कां कोप वृथा मजवरती आई ।

ज्ञानामृत किति तरि गोड ।

चाखितांहि न पुरे कोड ।

सुखदायि किति हें वेड ।

न जगिं जोड अशा वेडा ॥ गे आई ॥

इंदिरा—पुरे पुरे ! 'आमची बाळ शाहणी' ह्मणून डोईवर चढविली त्याचा सारा हा परिणाम ! (जवळचीं सर्व पुस्तके घेऊन) थांब, तुझे वेड कसें एका घटकेंत नाहीसें करतें तें पहा. आज सारीं पुस्तके जाळून टाकिली नाहीं तर मी—

कुसुम—(काकुळतीनें) आई, देग तीं मला. यापुढें तुम्ही कांहीं सांगितलें तर तें आधीं करीत जाईन. दे ग !

(नानासाहेब प्रवेश करतात.)

नाना—हं हं ! काय चाललें आहे ? (मुलीस) बाळ, कदाचित् तिला तीं वाचायाला हवीं असतील. मग तिला तीं बिन-तक्रार देणें हा तुझा धर्म आहे ! हें तुमचें विनोदाचें भांडण मीं ऐकलें ह्मणून ठीक, दुसऱ्यांनीं कोणीं पाहिलें असतें तर असें ह्मटलें असतें कीं, ही देशमुखांची मुलगी फार शिकलेली ह्मणतात परंतु आपल्या आईशीं भांडते. (बायकोस थट्टेनें) काय ! असेंच ह्मणतील कीं नाहीं ? मुलीनें, त्यांतून कुसुमबाईसारख्या कॉले-जांत शिकणाऱ्या मुलीनें आईसाहेबांशीं उद्धट रीतीनें वागणें मला विलकूल पसंत नाहीं. (जवळ जाऊन पुस्तके आपल्या हातांत घेऊन) काय ! तंत्र्याचें मूळच काढून टाकतो. कुसुम, मी ठेवतो तीं सगळीं पुस्तके. तुला लागेल तसें तूं एकेक घेत जा. पण प्रथम नेलेलें आणून दिल्याशिवाय मी नवीन पुस्तक देणार नाहीं. हो आतां तुझ्या आईला मात्र एकाच खेपेस दोन, तीन, किति

* आई, माझ्यावर विनाकारण कां रागावतेस बरें. हें वाचण्याचें वेड तरी किति गोड ? ज्ञानामृत चाखावें तितकें कमीच वाटतें.

लागतील तेवढी देईन. कारण आमच्या वाचनालयाची ती 'फर्स्ट-क्लास' मेंबर असें समजायाचें.

कुसुम—आईला तीं पुस्तकें वाचण्यासाठीं नको आहेत बाबा !

नाना०—तर कशाला ? पूजनाला ! दसरा तर लांच राहिला. सरस्वतीपूजनास अजून बरेच दिवस आहेत !

कुसुम—पुस्तकें सारीं जाळून टाकणार ह्मणते !

नाना०—असें असें ! ती तरी बिचारी काय करणार ! मला कामकाजामुळें प्रपंचाकडे बघण्यास फुरसत नाही ! घरांत चूल पेटवायला सरपण नसेल तर मग ? हा असाच चाललों लाकुडवाल्याच्या वस्तारीवर ! एकदम एका वर्षाचा सांठा करून ठेवतो. (बायकोस) शहाणी सरी तूं ! निष्काळजी नवऱ्याच्या डोळ्यांत झणझणीत अंजन घालायला अशाच गृहिणी असाव्या लागतात !

इंदिरा—(रागानें) इकडून अशी फूस मिळते ह्मणून ही इतकी शेफरली आहे ! नाही तर एकसारखें दिवस-रात्र वाचन तें कसलें ? अजून धड चूल पेटवतां येत नाही. उद्यां सासरीं गेल्यावर का इला देवीसारखी पुजून ठेवणार ! परवां हळदकुंकुवाला शेजारच्या बायका आल्या होत्या. तर ही एका कोपऱ्यांत सुर्ची मांडून वाचीत बसलेली ! इची ही तऱ्हा पाहून यशोदाकाकू नी यमूताई आपसांत कुजबुजत होत्या. इकडे त्याचें कांहींच वाटत नाही. पण मला बाई मेल्यासारखें होतें !

नाना०—(हंसून) पण मी विचारतां, तूं या पुस्तकांची होळी केलीस ह्मणजे तुझ्या काकू आणि ताई यांचें कुजबुजणें किंवा कुसुमचें वाचणें बंद होईल असें का तुला वाटतें ? तसें असेल तर साऱ्या पुस्तकांचा होम करून त्यांच्या जागीं या कपाटांत

कोळसे आणि लाकडे रचून ठेव. (मुलीस जाण्यासाठी डोक्याने खुणावतो. ती जाते. सुर्वीवर बसून) काय ? मग ही पुढील व्यवस्थेसाठी पुस्तके देऊं की काय ?

इंदिरा—एकूण मीं कांहीं ह्मटलें तरी इकडे कांहीं पसंत होत नाहीं. उलट तिच्या समोर माझाच पाणउतारा करायाचा ! नाहीं का ? ठीक आहे. मी आजपासून तुमच्या लाडक्या कुसुमची गोष्टच काढायाची नाहीं !

नाना०—कुसुम माझी लाडकी का ? तुझी नव्हेच तर मग ती ! (हंसत) रूपानें, रंगानें, शहाणपणानें आणि जातीनेंही ती तुझी ! मी किती झालों तरी जातीचा पुरुष ! माझ्याहून तुझे मन विशेष कोमल असायाला हवें. तिच्यांत कांहीं उणेपणा असला तर तिला चार समजुतीच्या गोष्टी सांगून रस्त्यावर तूं आणायाला हवें !

इंदिरा—मी काय सांगतें हें ती कान देऊन ऐकेल तर ना !

नाना०—कां ऐकत नाहीं ? आणि पुस्तकेच जाळून टाकतें ह्मटलें तर तिनें एकावें कसें ! ती मोठी झाली ना ? भलतेंच कांहीं ह्मटलें ह्मणजे तिला वाईट वाटणें साहजिक आहे.

इंदिरा—मोठी झाली ह्मणायाला इकडे मेलें कांहींच वाटत नाहीं ! या घोडनवरीला पदरांत घेणार कोण ! का जन्मभर अशीच ठेवणार कोण जाणे !

नाना०—तिच्या लक्षाची काळजीच सोडून दे पाहूं ! तिला पदरीं घेणारे कांहीं तुझ्यावर मोठा उपकार करतील असें समजूं नको. असें रत्न देऊन तूच त्यांच्यावर उपकार केल्यासारखें होणार, हें ध्यानांत ठेव ! तुझे जामात होण्याची इच्छा धरून तुझी मनधरणी करणारे उत्तम, कुलवंत, गुणवंत, विद्यावंत, रूपवंत असे तरुण तुझ्याकडे चालून येतील असें मी करतों. मग तरी माझ्या मागची तुझी पिरपिर सुटेल ?

इंदरा०--(हंसत) अशा गोड गोड धापा मारतां मारतां आज मुलीला सोळा वर्षे झालीं.

॥ पद ७ ॥ *

चाल—शैवालें युक्त जैसे पंकज,

जन हंसती ह्यणति होई लग्न इचें कधि तरी ।

जनलज्जा त्यजिलि सारी वाढविली नोवरी ॥ धृ० ॥

वाढवितां कन्यकांतें त्यां नांवें ठेविती ।

कोण वरी अशा कन्या ज्यां सारे निंदिती ।

शिक्षित ज्या मुली त्या ही संसारा नेणती ।

समज असा सर्व ठाईं कोण त्यां मग वरी ॥

नाना०—वेडे, लोक अविचारानें हवें तें बहकत सुटतात ह्यणून आपण त्यांच्या कुचेष्टेची पर्वा करण्यांत काय शहाणपणा आहे ? लोकमत ह्यणजे समाजाच्या सुव्यवस्थेसाठीं पसंत ठरलेलें एक बंधन आहे ही गोष्ट खरी, परंतु जोपर्यंत त्या मतांतील अग्राह्य भाग टाकून देण्यास आपण तयार झालों नाहीं तोंपर्यंत आमच्या समाजाचें पाऊल पुढें तरी पडणार कसें ! सुशिक्षित ह्यणविणारे आह्मी देखील चालू वहिवाटीस चिकटून बसलों आणि आपल्या मनाविरुद्ध फक्त लोकांकडून शाबासकी मिळविण्याकरतां अगदीं सुखाला आड येणाऱ्या गोष्टी करूं लागलों तर अज्ञानीलोकांस किती घालून देणारा कोणीच नाहीं असें होईल.

इंदिरा—लमाची गोष्ट काढली कीं, ही सुधारणेची पोथी उघडलीच ! हें पुराण तेवढें सांगायला अगदीं सोपें. लोक हंसूं देत नाहीं तर तोंडावर धुंकू देत ! (रागानें जाऊं लागते.)

* लोक सगळे हंसताहेत. आणि सर्व जण इचें लग्न केव्हां करणार ह्यणून विचारतात. मेली मनाची नाहीं तरी जनाची लाज नको का धरायला ? मुलीला अशी वाढविली ह्यणजे लोक नांवें ठेवतात मग अशांचीं लग्नें होणार कशीं ? या शिकलेल्या मुली तर संसाराच्या कामाला अगदींच निरुपयोगी आहेत असा समज आहे ! मग त्यांना पदरांत घेंतें कोण ?

नाना०--अग, अशी ये तर सरी ! लोकांच्या हंसण्याथुंक-
ण्याला कांहीं मी भीक घालीत नाहीं. तुझ्या रागाला मात्र भित्तों.
बरें, तुझ्या मनांत काय आहे तें एकदां स्पष्ट सांग पाहूं !

इंदिरा--(परत फिरून) मी सांगेन शंभर वेळां, पण एकदां
तरी ऐकणें होईल तेव्हांची गोष्ट ना !

नाना०--(नीट बसून लक्षपूर्वक ऐकण्याचा आविर्भाव करून)
बरें बरें ! अगदीं लक्षपूर्वक ऐकतो. सांग पाहूं !

इंदिरा--सांगणार आणखी दुसरें तें काय ? या वर्षीं तुळशीचें
लम झाल्याबरोबर इचेंही लम उरकून टाकावें. आतांपर्यंत शि-
कली तें पुरे आहे. तिनें या वयांत मुलांबरोबर बसून शिकत
असायाचें मला बिलकूल पसंत नाहीं. किती झाली तरी आतां
चांगली सोळा वर्षांची बायको ! मधुकराबरोबर फिरायाला जा-
ण्याची देखील मी बंदी केली. भलतेंच बोलायाला लोकांना कारण
देण्यांत अर्थ काय !

नाना०--वाः वाः फार उत्तम केलेंस ! मधुकर तरी आमच्या
इथेंच लहानाचा मोठा झाला हें तूं विसरलीस वाटतें !

इंदिरा--हणून काय झालें ! आतां त्यांनीं बरोबर फिरणें
शोभत नाहीं.

नाना०--असें असें ! आझाला कुठें या चारकाई समजतात ?
(कांहीं वेळानें) बरें, जावई शोधण्याचें काम तूं हातीं घेतेस का
मी घेऊं ?

इंदिरा--(हसत) इश मेळें, हें काय बोलणें ? हीं कामें का बाय-
कांनीं करावयाचीं असतात ?

नाना०--बायकांनीं केलीं हणून त्यांत काय झालें ! तूं चांगला
जावई ढरविलास हणजे तोच माझा जावई होणार ! पण मीच

हुडकून काढावा असें तुला वाटत असेल तर माझ्या निवडीबद्दल तूं मला यत्किंचित् दोष देतां नये. ही माझी अट तुला पसंत असेल तर सांग !

इंदिरा—(हंसत) पण जें ठरवायाचें तें उभयतांच्या विघारानें ठरवायाचें ना ?

नाना०—तुझें मत घेऊं, पण बहुमत माझें !

इंदिरा—ही कुठली रीत ? (हंसत) आमची आई जीवंत होती त्यावेळीं माझ्या बाबांनीं पाहिजे तर असें ह्मणण्याजोगें होतें. पण हल्लीं स्त्रियांस विशेष हक्क देण्यासंबंधानें पुरुषमंडळीचे यत्न चालले आहेत. अशा वेळीं बहुमताचा मान मलाच मिळणें योग्य आहे, नाही का ?

नाना०—(हंसत-स्वगत) इनें तर माझ्यावरच मात केली. (उघड) बरें ! तसेंच कां होईना ! इतकें तरी तूं कर कीं मी निवडलेलें ठिकाण तुला पसंत नसलें ह्मणजे मग तूं ठरीव.

इंदिरा—ठीक ठीक ! मला पक्कें ठाऊक आहे कीं, इकडची निवड योग्यच होणार !

नाना०—बरें, चल आतां. पुन्हां पुस्तकें जाळून टाकीन ह्मणून बाळेल्ला भेवडावूं नको. समजलीस ?

इंदिरा—हो हो, समजलें बरें. (जाते)

नाना०—(उठून जातांना) यापुढें ही बाळेचें लग्न लांबणीवर टाकण्यास देणार नाहीं. हा वेळपर्यंत मी टेंक धरला. माझ्या कुसुमसाठीं ठिकाण शोधायाला लांब कशाला जायाला हवें ? आमच्या मधुकरापेक्षां चांगला जावई कुटून मिळणार ? [जातो]

प्रवेश समाप्त.

प्रवेश ३ रा.

[राणीचा बाग. हातांत पुस्तक घेऊन विचार करीत कुसुम बसली आहे.]

कुसुम—[स्वगत] आज महिना होत आला, माझे मन इतके चंचल कां झाले आहे ! कोणत्याही कामाकडे मन लागत नाही. आईचे विलक्षण संशयी वर्तन मधुकरपंतांच्या लक्षांत आल्यापासून आमच्या घरीं वरचेवर येणेच त्यांनीं बंद केले. ते रेसिडेन्सति राहूं लागल्यापासून मलाही विशेष भेटत नाहीत. त्यांचा सहवास चुकल्यामुळेच माझी अशी स्थिति झाली असावी. माणसांचें मन आणि विचाराचा कल एक असावा परंतु त्याचा लाभ करून घेणें त्याच्या हातीं नसावें म्हणजे जी मनाची तळमळ होते ती सरोस्वर असत्य आहे.

॥ पद. ८ ॥ *

राग—पिलू—ताल दीपचंद.

सुख नाहीं । जगिं कांहीं । जंव मन चंचल होई ॥
वस्तु किती । निरस दिसती । सुखमय न दिसे कांहीं ॥
मन कार्यां न कदा रमते । चैन न कोठेंही पडते ।
शून्य दिसती । दिशा जगतीं । उलहास उडोनी जाई ॥

[मधुकरास पाहून] हे कोण येत आहेत बरे ? मधुकरपंता-सारखेच दिसतात ! हो तेच ! [तो येतो, ही उभी राहते.]

मधु०—(बसून) बस कुसुम. तू फिरावयास जात होतीस हें मी आमच्या कॉलेजच्या व्हरांड्यांत उभा होतो तिकडून पाहिलें !

* एकदां हें मन चंचल झाले म्हणजे जगांत सुख नाहीसिं होतें. सर्वच मीरस दिसूं लागतें. कोणतेंही काम करावयाला मन लागत नाही. जिवाला चैन पडत नाही. चडकडे शून्यताच दृष्टीस पडते.

मी आज रात्रीच्या गाडीने बडोदास जाणार आहे तेव्हा तुला भेटून आनंदाची बातमी सांगावी ह्मणून आलों. नानासाहेबांना भेटण्यासाठी लायब्ररीत जाऊन आलों पण तिकडे ते नाहीत. घरी ही नव्हते. आईसाहेबांचे दर्शन घेऊन आलों.

कुसुम—एम्. ए. च्या परीक्षेचा निकाल लागला की काय ?

मधु०—हो. मी पहिल्या वर्गात पास झालों आणि ' इतिहासांत ' मला तेंलंग मेडल मिळालें.

कुसुम—हें ऐकून मला किती आनंद होत आहे ह्मणून सांगूं ? परमेश्वरानें तुमच्या श्रमाचें चीज केलें ! बाबांनाही फार आनंद होईल. कारण जेव्हां तेव्हां तुमच्या स्वभावाची आणि विद्वत्तेची तारीफ करीत असतात.

मधु०—मुळची माझी गरीबी असतां माधुकरीवर निर्वाह करणाऱ्या मला तुझ्या बाबांनीं जवळ करून हे दिवस दाखविले याचद्वल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे. त्यांच्या उपकारांची फेड या जन्मीं तर करतांच येणार नाही. परमेश्वरापाशीं माझे इतकेंच मागणें आहे कीं, अशा परोपकारी माणसास त्यानें दीर्घायुष्य आणि अखंड सुख द्यावें आणि माझ्या हातून त्यांची थोडी बहुत सेवा घडेल असें करावें. परंतु, कुसुम, तुला काय सांगूं ? माझा कॉलेजचा अभ्यास चांगल्या रीतीनें पार पडून एखादा उद्योग हातीं घेण्यास मी लायक झालों तरी एका कारणामुळे माझ्या मनाला व्हावा तसा आनंद होत नाही. इतकेंच नव्हे, तर विचार करावा तसा माझा पुढील आयुष्यक्रम सुखावह होईल किंवा नाही याची मला शंका येते.

कुसुम—असें कारण तरी कोणतें ?

मधु०—खरें पाहिलें असतां माझे मन पुढील आयुष्यक्रमासंबंधानें साशंक असूं नये. परंतु आजकालचे समाजांतले व्यव-

हार पाहिले ह्मणजे माझ्या अंतःकरणांतील आशांकुर होरपळून जातात.

कुसुम—कांहीं सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत लक्ष घालण्याचें मनांत आहे वाटतें ! इंग्लंडास जाण्याचा विचार नाही ना ? (हंसत) का एखाद्या अनाथ गतभर्तृकेचा उद्धार करण्याचें योजिलें आहे !

मधु०—तसे चिकट प्रश्न सोडविण्याचें जरी मला नीतिधैर्य आहे तरी पैशाचें बळ नसल्यामुळें इतकें धाडस मी करूं इच्छित नाहीं. माझ्या मनाची आलीकडची स्थिति तूं पाहिली आहेसच. त्यावरून मी काय ह्मणतो हें तुझ्या लक्षांत येऊन चुकलें असेल असें मला वाटत होतें; परंतु कदाचित् तें आलें नसेल ह्मणून मोकळेपणानें तें मलाच सांगणें भाग आहे ! ज्या गोष्टींत माझा हितसंबंध आहे तेथें भीड धरण्यापासून फायदा कोणता ?

कुसुम—काय ! कांहीं उद्योग धंदा करण्याचा विचार असेल, तर मग बाबांना एकांती गांठून त्यांच्यापाशीं गोष्ट काढावी; ह्मणजे ते आपल्याकडून होईल ती मदत करतात यांत संशय नाही.

मधु०—परंतु मदत व्हावयाची ती एकट्या नानांच्याच मतानें होण्याजोगी नाही. त्यांस तुझ्या आईची, बंधची आणि तुझीही अनुमति अवश्य आहे.

कुसुम—भलतेंच कांहीं तरी ! मी पोर अनुमति देणार आणि न देणार काय ! आतां आई किंवा दादासंबंधानें ह्मटलें तर बाबांनीं आजपर्यंत त्यांनाच विचारून का मदत केली होती !

मधु०—बरे, आईची आणि दादांची गोष्ट राहूं द्या. तुझें मत विचारण्याचा प्रसंग आला तर तूं रुकार देशालि ना !

कुसुम—(हंसत) मी एकदां सांगितलेंना कीं माझें मत विचारणारच नाहीत. पण कदाचित् मला विचारलेंच तर मी मोक्या

आनंदानें रुकार देईन. तुमचें हित होईल अशा कामीं माझी अल्प जरी मदत होण्याजोगी असेल तर ती करण्यास मी एका पायावर तयार आहे.

मधु०—कुसुम, आज कित्येक वर्षे माझ्या अत्यंत हीन स्थितींत सुद्धा माझ्यासारखा सुखी मीच, असें ज्या विचारानीं मला भासविलें आणि ज्या विचारामुळेच मला एम्. ए. पर्यंत अभ्यास करण्याची स्फूर्ति झाली त्याचा उलगडा आज तुझ्यापाशीं करीत आहे. तुझ्याकडून मला होकार मिळाला ह्मणजे माझा रस्ता सुगम झाला. आज कैक वर्षे मीं तुझी सुंदर मूर्ति माझ्या हृदयांत सांभाळून ठेविली आहे. तिचा निजध्यास करण्यांतच मला आनंद, तिच्या गुणांचें स्मरण करण्यांतच मला पुण्य व पुरुषार्थ आहे असें वाटूं लागलें आहे. तूं माझी व्हावीस असें ज्याप्रमाणें मला वाटतें तसें मी तुझा व्हावा असें तुला वाटत असेल तर मी धन्य झालों. (कुसुम सलज्ज बसते.) कुसुम, कां स्वस्थ बसलीस ! तुझा अभिलाष धरण्यांत मी चुकी केली असें तुला वाटत असेल तर मला स्पष्ट सांग. तुझ्या मनाला यत्किंचितही त्रास झालेला पाहण्यास मी तयार नाहीं. आजपर्यंत केवळ तुझ्या प्राप्तीचा विचार धरून मी जरी मोठा झालों तरी माझ्यामुळे तुझे मनोरथ ढासळतात असें असेल तर माझे शब्द मी परत घेतों आणि तुझ्याविषयीं माझ्या मनांत जें एकदां प्रेम उपजलें तें तसेंच जागृत ठेऊन मी माझे आयुष्य घालवीन !

कुसुम—असें कां ह्मणतां ?

मधु०—मी कां ह्मणतों हें मला माहित आहे ! माझी आई-बापें लहानपणींच मला जगांत उघडी सोडून गेलीं. मी परक्यांच्या आश्रयानें मोठा झालों. मला जमीन, घर, पैसा किंवा कुलाचा मोठा मान यांतून एकही नाहीं. आपल्या पायावर उभा राहण्याची शक्ति नसल्यामुळे ज्यांना दुसन्यांच्या आश्रयावर वाढावें लागतें

अशा व्यक्तीबद्दल आदर कमी असतो, आणि असे असणे साहजिक आहे. कारण—

॥ पद. ॥ ९ * ॥

चाल-लाल शालजोडी जरतारी०

दुर्दैवे ज्यां परावलंबनिं दिन कंठावे लग्नति त्यां ।
 नमुनि असावे लागे सकलां जीवनार्थ क्रम घोर महान् ॥४०॥
 स्वमते त्यजुनी विरोधमतही मान्य करावे लागे ।
 जपुनि वागतां आश्रयदाते वागविति त्यां रागे ।
 तेजोभंग तयांचा होई दैन्य जोंवरी मागे ।
 संपत्ति असे उगम सुखाचा नित्य येत जगिं अनुभव हा ॥१॥

तुझे बाबा समजूतदार व सरळ मनाचे आहेत. परंतु तुझी आई सरदार घराण्यांतली असून आपली एकुलती एक मुलगी माझ्या पदरी बांधलेली पाहणे तिला पसंत पडणार नाही! तुझे बंधुही श्रीमंतीस फार मान देणारांपैकी आहेत. त्याअर्थी माझे मन त्यांना तरी उघडे करून सांगण्यास मला धार कुठून होणार !

कुसुम—मी आजपर्यंत श्रीमंतींत वाढले ही गोष्ट खरी; तरी तेवढ्यावरून मी श्रीमंतीस भुलणारी आहे अशांतली कांहीं गोष्ट नाही. खरे सांगावयाचे तर माझ्या मनाची अशी वेडी समजूत झाली आहे की, गरीबींत सद्गुण विकास पावतात, ते श्रीमंतींत कधी कधी विकास पावत नाहीत. गरीब असणे हा का मनुष्याचा

* दुर्दैवां ज्यांना परावलंबनांत दिवस काढावे लागतात त्यांना केव्हांही नम्रतेने असावे लागते. खरी मते वाजूस सारून आपल्या मनाविरुद्ध वागण्याचा प्रसंग येतो! ज्यांच्या आश्रयांत रहायाचे त्यांजपाशी तरी किती जपून असावे लागते बरे, कितीही जपले तरी कधी कधी आश्रयदाते अल्पकारणावरून रागावतात. ही गरीबी असेपर्यंत पावलेपावली आपला उपमर्द व्हावयाचाच. एकंदर जगाची रीती पाहिली ह्मणजे असे अनुभवास येत की खरे सौख्य मिळण्यास संपत्तीच जवळ पाहिजे.

अपराध आहे? सुदैवाने ज्यांच्या वाड्यास श्रीमंती आली आहे असे सर्वच कांहीं ती भोगण्यास लायक असतात अशांतली ही गोष्ट नाही. तेव्हां माझ्या बदलचीच शंका आपणास वाटत असेल तर ती निराधार आहे ! सद्गुणी, विद्वान् आणि प्रेमळ पुरुषार्थी माझी गांठ घातल्याबद्दल मी ईश्वराचे उपकार मानीन. परंतु आईच्या आणि दादांच्या वर्तनाकडे पाहिले तर मात्र हा सुयोग घडून येईल असे दिसत नाही. तरी आपण पूर्ण विचार करून माझ्या बदलचा निश्चय केला असेल तर प्रयत्न करण्यांत कसूर करू नये इतकीच माझी विनंती आहे. असा यत्न मजकडून होणे शक्य नाही हे आपण जाणतांच. पुरुषांना आपल्या मनांतले चांगले हेतु तडीस नेण्यास जसा मार्ग मोकळा आहे तसा स्त्रियांस नाही. माझ्यांत विद्या किंवा सौंदर्य विशेष नसून आपले मन माझ्यावर बसले हे मी पूर्वपुण्य समजते. पण ते फळास येईल तो सुदिन. याहून अधिक मी काय सांगू ?

मधु०—(प्रेमाने) कुसुम, तुझ्या या बोलण्याने मला धीर आला. तुझ्या समागमाने तुझ्यांतलं चांगल्या गुणांची मी अटकळ बांधली होती ती खरी झाली. यामुळे माझा आनंद दुणावला आहे. माझा आणि तुझा संबंध जुळावा असा जर ईश्वरी संकेत असेल तर तो सुरळीत रीतीने जुळून येईल. परंतु हे ईश्वरी इच्छेच्या बाहेरचे असेल तर तू कष्टी होऊ नकोस. मनाने एकमेकांस वरणे जितके सोपे तितकेच जनांच्या मताने वरणे हल्लींच्या पद्धतीमुळे अवघड आहे. (उठून) बरे सूर्यास्त झाला, तुलाही घरी पोहचण्यास उशीर झाला ह्मणजे रागे भरतील. तर सध्या मला निरोप दे.

कुसुम—परत भेट लवकर होईल ना !

मधु०—जरूर येण्याबद्दल एका मित्राची बडोद्याहून तार आली आहे. तिकडील काम आटपतांच येईन. कारण—

॥ पद. १० ॥ *

राग-मालकंस-त्रिवट.

देह जाई । स्वमन राही । तव सन्निध येथे ।
 ठारिं ठारिं । सतत गाई । प्रेमाचीं गीतें ॥
 ही प्रेमशक्ति किति विस्मयकारक भुवनीं ।
 ते गुंग होति जे लागति प्रेमा भजनीं ।
 सफल होतां । वासना त्या । प्रेम सौख्य देते ।
 परी फसतां । जन्म पुरता । कष्टि लोटोनियां देते ॥ १ ॥

कुसुम—माझे मनही फार अस्वस्थ झालें आहे. ज्या दिवशीं उभयतांच्या मनाला शांतता मिळेल तो सुदिन !

मधु०—ईश्वर, करो आणि तो लवकर येवो ! बरें, मूजा आतां; मी ही चाललों.

[जातात-प्रवेश समाप्त.]

प्रवेश ४ था.

(दिवाणस्तान्यांत नानासाहेब वर्तमानपत्र वाचीत आरामखुर्चीवर पडले आहेत.)

इंदिरा—(प्रवेश करून) आज कुठें फराळपाटीं होती वाटतें ! नऊ वाजले तरी जेवायाला उठायार्हे होत नाहीं !

नाना०—(घड्याळ पाहून) हो, नऊ तर वाजले खरे ! काय आटपली कां तुमची तुलसीमातेची पूजा ? धोंडभटजींनीं

* माझा देह जरी जात आहे तरी मन तुझ्यापाशींच राहणार आहे. हें प्रेम तरी मोठें विस्मयकारक खरें ! एकदां या प्रेमाच्या मागे लागलों कीं मति गुंग झालीच. आपल्या प्रेमवासना पूर्ण झाल्या क्षणजे जगांत सौख्य मिळायार्हे. उलटपक्षीं प्रेमसाफल्य झालें नाहीं तर जन्म कष्टमय होतो.

श्रीकृष्णाच्या चार कार्नात दूध घालून ' उतिष्ठोत्तिष्ठं गोविंद त्यज निद्रा जगत्पते ' केलें कीं नाही ?

इंदिरा—आर्थनासमाजांत जाऊन डोळे मिटून बसण्याची संवय लागल्यापासून इकडे सारी थड्याच वटते !

नाना०—थड्या कसची त्यांत ! कृष्णाला शोपेंतून उठवून एक-दम त्याचें लग्न करून टाकायाचें ह्मणजे जरा चमत्कारिक दिसतें.

इंदिरा—देवादिकांच्या गोष्टीच मुळीं तशा !

नाना०—परंतु देवादिकांचीं अशा रितीनें लग्नें लावणारीं तुम्ही तरी फार धाडशी ह्मटलें पाहिजे. बरें, इतक्या थाटानें हीं सारीं लग्नें जुळवितां तसें तुझ्या बाळेचेंही जुळव ह्मणजे तुझी काळजी दूर होईल !

इंदिरा—मलाच आहे वाटतें काळजी ? आणि इकडे ती पन्नास वर्षेपर्यंत अशीच राहिली तरी चालते नाही का ! वसंताचे लग्न अजून नाही. आतां त्याला अठरावें वर्ष. त्याच्या वयाच्या मंडळीचा मुलेंबाळें होऊन संसार धाटला.

नाना०—अशीं अर्भकें कसला संसार धाटणार ! विचाऱ्यांना संसार चालवितां चालवितां नाकीं नऊ येत असतील ! खर्चवंचाची दग-दग मागें लागली ह्मणजे कित्येकांना रडण्याची पाळी येते. मुलांचें चांगल्या रितीनें संगोपन करून त्यांच्या विद्याभ्यासाची तरतूद लावण्याची शक्ति नसतां कित्येक पूर्वीं नांवाजलेलीं कुटुंबे आज अधोगतीला गेलीं आहेत, हें तर आपण प्रत्यक्ष पहातो. मुलगा दिसलारे मुलगी, आणि मुलगी झालीरे मुलगा गळ्यांत अडकवून टाकलें कीं काम झालें. मग तीं मोठीं होऊन प्रपंचाचे त्रास त्यांना सोसवेनासे झाले ह्मणजे तीं आईबापांस शिव्या देत बसतात. आतां इतकें मात्र सरें, सासुबाईंना अधिकार गाजवा-यला सुनवाई हव्या आहेत. परंतु या लमांत रहस्य नाही आणि

नवरानवरी ह्मणजे एकमेकांचीं खेळणीं मात्र होतात. पुढें त्यांच्या पासून उत्पन्न होणारी प्रजा नेमळी, निकामी व भुभार होऊन पडायची ! पुरुषांच्या काय स्त्रियांच्या काय अंगांत प्रपंच उत्तम रीतीनें चालविण्याची शक्ति येईपर्यंत त्यांचें लग्नच करूं नये.

इंदिरा—जेव्हां ह्मणून लग्नाची गोष्ट काढावी तेव्हां आपलें हें ठरीव बोलणें आहेच ! पण आज हें इतकें ज्ञान सांगायार्चें पूर्वी नव्हतें का समजत ? मला या घरांत आणली त्या वेळीं मी सारी दहा वर्षांची होते ना ! इकडे तर मुंज होऊन नुकतेच दहा का पंधरा दिवस झाले होते ! त्या वेळीं वडील लोकांपुढें हें ज्ञान ओतलें असतें तर ठीक झालें नसतें का ? मग इतक्यांत अशी काळजी मलाही वाह्याला नको होती आणि इकडेही आपलें वर्तमानपत्रें वाचीत स्वस्थ बसायला सांपडलें असतें.

नाना०—तूं ह्मणतेस तें खरें, परंतु त्या वेळीं मी माझा का मुखन्यार होतो ! त्या वेळच्या वडील लोकांच्या विचाराप्रमाणें गोष्टी घडून आल्या ह्मणून आजही नको का विचार करायला ? घाईघाईनें लग्नाचा तमाशा उरकून टाकणें फारसें चिकट नाहीं. पण अविचारानें भलतेंच केलें तर पुढें कडू फळें चाखायार्चें पोरान्च्या नशीबीं येईल. काय करायार्चें तें धिमेपणानें आणि पूर्ण विचारानें केलें पाहिजे.

इंदिरा—हा मेला विचार केव्हां एकदां संपेल तें तरी कळूं या. तांपर्यंत मी मूग गिळून बसतें. तुळशीचें लग्न झाल्याबरोबर बाळेंवेही लग्नकार्य उरकून टाकूं असें नव्हतें का मी सांगितलें ? आणि चांगलें ठिकाण पाहण्याचें इकडे मनावर घेतलें होतें. मग कुठें तरी पाहिलें का ?

नाना०—त्याची काळजी तुला नको. ठिकाण माझ्या मनांत ठरवून ठेवलें आहे. गोष्ट काढण्याचा अवकाश कीं ठरलेंच !

इंदिरा—(हंसत) मग इतके दिवस माझ्या जवळ एक अवा-
क्षरही बोललां नाहीं तें ! मला नकळतच का सगळें करून टाकणार !

नाना०—तुला नकळत करणार तो कसा ? प्रथम पुण्याहवाच-
नाला तुझ्याशीं मांडीस मांडी भिडवून बसायला हवें !

इंदिरा—पण कुणास ठाऊक पुण्याहवाचन करणार का म-
टांस रजा देणार ती. मी आहे ह्मणून चिचाऱ्या धोंडभटजींला
या घरांत यावें लागतें. हल्लीं एकेक पाहावें तें थोडेंच आहे.
परवां शांताचें लग्न मोठी सभा भरवून प्रार्थनामंदिरांत केलें ह्म-
णून ऐकलें. तशीच बिनसर्चाची टूम काढली तरी या दिवसांत
वहावाच होणार. मेला एक करतो ह्मणून दुसरा करतो, झालें.
बरें, पण मनांत योजलेलें ठिकाण तरी कोणतें ?

नाना०—(थट्टें) एकदां तो लग्नाचा मुहूर्त आला ह्मणजे
काय गर्दी उडून जाईल ! यजमानीणबाईंना धड जेवावयाला
देखील फुरसत मिळणार नाही. इकडे जेवणाखाणाची व्यवस्था
पहा तर तिकडे चहा काफीचें डिपार्टमेंट सांभाळ, विहीणबाईंचा
राग आवर आणि जामातांची शुश्रूषा ठेव ह्मणतां ह्मणतां तुशी
त्रेधा उडून जाईल. हें वैभव आमच्या नशीबीं आहे का ? येऊन
जाऊन आम्ही पैसे मिळवून आणावे आणि राणीसरकारच्या हुकु-
माप्रमाणें सच करावे, हे आमचें काम !

इंदिरा—हो हो ! ठाऊक आहे ! इतके राणीसरकारच्या
हुकुमांत पुरुष नाचताहेत वाटतें. ठिकाण कोणतें ठरविलें आहे
तें ऐकतें तरी एकदां !

नाना०—इतकी उतावीळ तरी कां तूं ! ठिकाण कांहीं लांब
नाहीं. अगदीं जवळ आहे ! चांगले एम्. ए. पास झालेले जांवई
मिळाल्यावर सासूबाईंचा आनंद त्रिभुवनांत मावणार नाही.

॥ पद ११ ॥ *

चाल—दीनजनांचा कल्पतरू जो०

सदाचारि बहु विनयविभूषित मित्र सज्जनांचा ॥

विद्वन्मणि विद्वानां आश्रय सगुणमूर्ति साचा ॥

मित्रां सुहृद् प्रेमळ तत्पर ताप हराया त्यांचा ॥

समाजहितवर्धक कैवारी दीन अनाथांचा ॥

ऐसा मिळतां पति निजकन्ये काय उणें तीचा ।

भाग्योदय होउनियां पुरविल देव हेतु मर्निचा ॥ १ ॥

इंदिरा—इतकें उत्तम ठिकाण कोणतें तें तरी एकदां सांगावें.

नाना०—असें पहा ! आपला मधुकर एम्. ए. पास झाला, हें तर तुला माहित आहे. त्याच्याहून उत्तम मुलगा कुठें मिळेल ! शिवाय हा आमच्या शब्दाच्या बाहेर जाणारा नव्हे. तेव्हां तो बडोद्याहून येतांच त्याच्याजवळ आमच्या बाळेसंबंधानें गोष्ट काढली तर तो सात्रीनें कबूल करील.

इंदिरा—(रागानें) वाः वाः!! इकडे निवड मात्र फारच उत्तम केली खरी ! मधुकराला देण्याला आमची बाळ कांहीं इतकी वाटेवर नाही पडली.

नाना०—(आश्चर्यानें) काय ! काय ह्मणतेस ? मधुकर तुझा जांवई व्हायला अयोग्य आहे ? मग तुझ्या अकलेची कमाल झाली ह्मणायाची !

इंदिरा—मी बोलून चालून बायकोमाणूस ! मला अकल कुटून असणार ! पण इकडे जो इतका विचार करून हें भिकार ठिकाण पसंत केलें याला काय ह्मणावें !

नाना०—काय भिकार ठिकाण !

* सदाचारी, विनयशील आणि विद्वान्, आपल्या बांधवाचें हित काढायला सदा तत्पर, अनाथांचा कैवारी असा सर्वगुणसंपन्न जांवई मिळाल्यावर मग काय कमी ! परमेश्वराची कृपाच झाली ह्मणून समजायाचें.

इंदिरा—हो, खरेंच भिकार ! हा मधुकर घरचा किती गरीब हें तो पास झाल्याबरोबर विसरूनच गेला कीं काय ! बरें घरीं तरी कोण आहे ! रानांत शेत नाहीं आणि गावांत घर नाहीं अशांतली स्थिति ! अशाला आमची सोन्यासारखी बाळ काय हणून द्या ! अशा गरीब मनुष्याला मुलगी दिली हणजे आमच्या घराण्याची अब्रू तरी राहिल कशी ? याचा कांहींच विचार केला नाहीं ?

॥ पद १२ ॥ *

चाल—माया जळली का०

प्रेमें आजवरी । आह्मीं वाढविली नवरी ॥
 गरिब अनाथा पदरीं बांधुनि बुडवूं का पोरी ॥
 धन ज्या नाहिं करीं । सुख कोठोनि घरीं ॥
 सत्कुलमानहि नसे त्या का यावी निजकुमरी ॥
 विद्या व्यर्थ खरी । धन ना जवळिं जरी ॥
 धनामुळें सुखमान मिळे जगिं विद्या काय करी ॥

नाना०—उगीच भलतेंच बोलूं नकोस. या कुलाच्या आणि श्रीमंतीच्या नादी लागून कधीं कल्याण का होणार आहे ? सर्व श्रीमंताची पूर्वपीठिका गरीबींतच असते. आमचे पणजे गरीबीमुळें भिक्षुकीवर निर्वाह करित. परंतु ईश्वरकृपेनें आमचे आज आणि वडील विद्वान् व करारी माणसें निपजलीं हणून आमचें देशमुखाचें घराणें वर आलें.

* आजपर्यंत मोठ्या प्रेमानें मुलीला वाढविली. तिला गरिब आणि अनाथ अशा पुरुषाच्या पदरीं बांधून तिच्या जन्माचें मातेरें करावें काय ? विद्वान् असला हणून काय झालें ? पैसा नसल्यावर विद्वत्ता काय करिते ? जगांत सुखाचें साधन हणजे धनच ना ?

॥ पद. १३ ॥ *

राग-कालंगडा-त्रिवट.

तेचि जर्गी धनवान । खरोखर ।

सत्त्वशील विद्यामंडित जे जन देती त्यां मान ॥ धृ ॥

द्रव्य नसे जरि जवळीं आधिकाहि त्यांहुनि

धानिक लहान ॥ ते० ॥ भाग्योदय होतसे

तयांचा, वंय सुनीतीमान ॥ ते० ॥

मधुकरानें आजपर्यंत गरिबीत दिवस काढले तरी यापुढें त्याला चांगले दिवस घेणार हें खास. शिवाय या श्रीमंतीच्या मार्गे लागून पांच दहा हजार हुंडा देण्याच्या त्रासांत पडण्यापेक्षा आपल्या शक्त्यनुसार सालंकृत कन्यादाम केलें झणजे सहज त्याला चार दोन हजार रुपये पोंहचल्याप्रमाणें होतील. अशा उत्तम पुरुषाशीं आमचें नातें जुळल्यानें पुढें पश्चात्ताप करण्याचा कधीं प्रसंग येणार नाही.

इंदिरा—इकडे कांहीं जरी सांगितलें तरी बाळेल्या त्या भिका-
रड्याला द्यायचें मला बिलकूल पसंत नाही. माझ्या माहेरचीं
माणसें मला हंसतील. लोकांत आमच्या घराण्याची छी-धू होईल.
या उप्पर इकडे हट्टच धरला तर, मी साफ सांगते, मी जीव देईन ।
मग हळ्या त्या रस्त्यावरून जाणाऱ्या भिकाऱ्याला आणून त्याच्या
गळ्यांत माळ घालवा. (जाते)

नाना०—(तिच्या मागून जात) आधीं आह्मी स्वस्थ मनानें
जेवणाचें काम आटोपतो, मग स्वस्थपणें बसून तुझा जीव देण्याचा
विचार करूं. इतकी उतावीळ कां तूं ! जीव देण्याच्या कामीं देखील
घाई उपयोगाची नाही.

(जातो. प्रवेश समाप्त.)

अंक १ ला समाप्त.

* जगांत ज्याच्यांत विद्या आणि सात्त्विक तेज हीं आहेत, त्यालाच श्रीमंत
झणावें. धनिक लोकांपेक्षा त्यांचा अधिक जयजयकार होतो. आणि अशा
नीतिमान् लोकांचा भाग्योदय झाल्याशिवाय रहात नाही.

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

(शिक्षक कुसुमला शिकवीत बसला आहे.)

शिक्षक—(पुढ्यांत खुर्चीवर बसलेल्या कुसुमला) काय, ताई-साहेब, गणीत नीट समजलें का ! (कुसुम मान खाली घालून स्वस्थ बसते) काय ! नसेल समजलें ! इकडे या वही, पुन्हां समजावून देतो.

कुसुम—माझ्या जिवास आज बरें वाटत नाही. डोकें फार दुसतें.

शिक्षक—हल्लीं दोन महिने झाले, तुमची प्रकृति काहीं ठीक नाही. नानासाहेबांनीं डॉक्टरकडून तपासून नाही का घेतली !

कुसुम—औषध चालू आहे. (स्वगत) परंतु रोग भलताच आणि औषध भलतेंच ! उपयोग काय !

इंदिरा—(प्रवेश करून) कां मास्तर ! असे स्वस्थ कां !

शिक्षक—आज ताईसाहेबांची प्रकृति जरा ठीक नाही. तेव्हां गणीतविषय लक्षांत जाणें शक्य नाही.

इंदिरा—(रागानें) होहो ! तिच्या लक्षांत आतां काहींच जाणें शक्य नाही. तिला कॉलेजांतून काढा ह्मणून मी कानीं कपाळीं ओरडलें, पण ऐकतें कोण ! ती दिवसेंदिवस फार शाहणी होत चालली आहे. कुठल्याही कामधंद्याकडे तिचें मन नाही. आजपर्यंत एवढा सारा खटाटोप करून ती वेडी होणार असें मला दिसूं लागलें आहे !

शिक्षक—चांगल्या डॉक्टरला दाखवावी, हें बरें !

इंदिरा—डॉक्टर काय रडणार ! पुरंदर्यांना दाखविली. ते ह्मणतात इला रोगच नाही, सर्व कांहीं मनाच्या त्रासामुळे होतें. इला आतां कसला मनाचा त्रास झाला आहे कोण जाणे ! का संसाराची दग-दग लागली आहे मार्गे ! का मुलांबाळांचा खटाटोप आहे ? हा सारा तुमच्या शिक्षणाचा परिणाम ! एक करतो ह्मणून दुसरा ! एकाची मुलगी म्याट्रिकलेशन पास झाली तर आपल्या मुलीला बी. ए. करावी हें पुरुषांना लागलेलें खूळ आहे ! आमच्यासारख्या इंग्रजी न शिकलेल्याचें त्यांच्यापुढें काय चालणार ! आतां हे तमाशे पहात स्वस्थ बसावें लागतें. प्रत्येकाच्या घरांत असेंच चाललें आहे. पण लक्षांत कोण घेतो ! एकदां आहे त्या पेशाचें वाटोळें झालें ह्मणजे या पुरुषांचे डोळे उघडायचे !

शिक्षक—चालू शिक्षणपद्धति कांहीं सर्वथैव बरी आहे असें मी ह्मणत नाहीं आणि ती सुधारण्याचा हल्लीं प्रयत्न चालला आहे. मुलींना शिक्षणच नको असें ह्मणणें मला कबूल नाहीं. आतां इतकें खरें कीं, तें देण्याची पद्धत सध्यां हून निराळी आणि सोपी केली पाहिजे.

इंदिरा—निराळी करा कीं सोपी करा. मला तर वाटतें, हें फाजिल शिक्षण देण्याचें खूळ गेल्याशिवाय आमचे लोक चांगले, होणार नाहीत. बरें, हल्लीं जर इला अभ्यास करतांच येत नाहीं, तर विनाकारण त्रास तरी कां द्यावा ! आणि तुमचेही श्रम फुकट होतात ! इची प्रकृति सुधारलीच तर पुढें पहावें.

नाना०-(प्रवेश करून रागान वायकोस) तिच्या अभ्यासाच्या वेळीं तूं कशाला इकडे ?

इंदिरा—कुठला अभ्यास आला आहे ? मास्तर ह्मणतात का अभ्यासाकडे इचें लक्षच नाहीं । मग त्यांना तरी बिचाऱ्यांना एथवर खेपा घालण्याचा रोज त्रास कां ह्मणून द्यावा ?

नाना०—(जवळ जाऊन) काय मास्तर, गणीत चाललें आहे वाटतें ? सिद्धांतविषय जरा बिकट आहे. एकदोनदां समजावून सांगितलें ह्मणजे तिच्या लक्षांत जाईल.

शिक्षक—आज जरा त्यांच्या जिवाला बरें वाटत नाही इतकेंच. नाहीं तर त्यांना समजावून द्यायला मला मुळींच त्रास पडत नाही.

नाना०—असें असें. बाळ, तुझ्या जिवाला बरें वाटत नव्हतें तर येतांक्षणींच त्यांना कां नाहीं सांगितलें ? (तिच्या पाठीवरून हात फिरवून) पोरीची प्रकृति हल्लीं नीट नाहीं सरी ! बरें, मास्तर, सध्यां चार दिवस तिला विश्रांति द्या. तिला जरा बरें वाटलें ह्मणजे आमच्या शिपायाला पाठवून तुम्हांला कळवीन.

शिक्षक—(उठून) ठीक आहे ! अशा स्थितींत त्यांना त्रास देणें योग्य होणार नाहीं. (नमस्कार करून) बरें, येतो तर मी. (जातो.)

नाना—(खुर्चीवर बसून) बाळ जा आणि अंधरुणावर घटकाभर स्वस्थ पडून रहा. चल. (ती जाते—बायकोस) तूं तरी हल्लीं तिच्या मागें फार वटवट लाविली आहेस ! तूं तिच्याशीं कशी वागतेस हें मी फार बारकाईनें पाहिलें यावरून तूं तिच्या रोगाला कारण झाली आहेस असें मला वाटूं लागलें आहे. आणि तुझ्या सांगण्यावर वसंत ही फार फाजिलपणा करतो. असलें वर्तन मला मुळींच पसंत नाहीं.

इंदिरा—हो ! अलीकडे मुळीं मी डोळ्यासमोर नकोशीच झालें आहे. (डोळे पुसून) या प्लेगांत विचारे हजारो लोक मरतात. पण देवाला माझीच कां आठवण होत नाहीं ? तिची अशी दशा व्हायला इकडचे लाडचे कारण झाले आहेत हें पाहिजे तर आज सांगतें.

नाना०—अग !

॥ पद १४ ॥ *

राग-भूप-त्रिवट.

लाड करावे कुणीं मुलांचे ।

आईबाप जरि करिति न त्यांचे ॥ धृ० ॥

पशुपक्षीही शिशुंचें पालन ।

प्रेमें करिती घेती चुंबन ।

जपुनि होय त्यां करिं संगोपन ।

मग कर्तव्य न का मनुजांचें ॥ १ ॥

इंदिरा—मग करावे हवे तितकें लाड ! इकडे कोणीं नको ह्म-
टलें आहे ?

नाना०—लाड करूं नयेत आणि वडीलपणा मात्र गाजवावा
वाटतें !

इंदिरा—मी कसला वडीलपणा गाजविला !

नाना०—गाजविला नाही तर ! मी ते दिवशीं ती मधुकरा-
बद्दल गोष्ट काढल्यापासून तुझें मस्तक ठिकाणावर नाही ! तूं वि-
नाकारण तिच्यावर जळफळत असतेस ! मग घरांत सुख कुठून
असणार ! प्रत्येकाचें तोंड पहावें तर हिरमुसलेलें ! घरांतील मा-
णसांच्या तोंडावरचा उल्हास कायम राखणें हें वडील ह्मणविणारांचें
काम. पण तेच जर बेसुमार बोलत सुटले, तर घरांत कलि शिरलाच
ह्मणून समजावें. घरांतलीं चाकरमाणसें नाराज. आपलीं माणसें
अशीं त्रासलेलीं ! मग व्हावें कसे !

इंदिरा—मग त्या मधुकुरालाच इला देऊन टाकावी असें वा-
टत असेल तर त्याला देऊन एकदां मोकळें तरी व्हावें.

* आई बापांनीं जर मुलांचे लाड करूं नयेत तर करावे कुणीं ? पशु-
पक्षी देखील आपल्या लेंकराचें संगोपन फार ममतेनें करितात ! मग, प्रेम
करणें हें मनुष्याचें कर्तव्यकर्म नव्हे काय ?

॥ पद. १५ ॥ *

चाल—आजि शेवटचा.

विधिलेखन तें न ढळे जगिं कधिं काळीं ।

जन भोगिति जें फल भाळीं ।

दुदैवं बुद्धी फिरते ।

विपरीत सर्व घडवीते ।

कर्मानुसार फल मिळतें ।

नच येत मना योग्य विचारहि वेळीं ।

मग चिंता तनु सुख जाळी ॥ १ ॥

नाना०—मी काय ह्मणतो याचें महस्व तुझ्या लक्षांत येत नाहीं. मधुकराला मी चांगला ओळखतो. तो गरीब आहे हें मला माहित आहे. इतकें असून त्यालाच बाळेला देण्याचा विचार केला यांत मी चुकी केली असें अद्याप मला वाटत नाहीं. परंतु तुला जर हें ठिकाण पसंत नाहीं, तर चांगलें ठिकाण तूं पसंत कर. मधुकराबद्दल सर्वच कांहीं नक्की ठरून गेलें आहे असें नाहीं. मी आपला माझ्या मनांतला विचार सांगितला.

इंदिरा—(विनयानें) मधुकर चांगला शिकला सवरलेला आहे हें मला नाहीं का माहित ! आणि बाळेलाही होईल त्या प्रयत्नानें सुख द्यावयाला तो कमी करायाचा नाहीं हेंही मी समजतें. परंतु नोकरी करून मिळविणार काय ? पोट भरून राहण्यापलीकडे जास्त मिळविण्याची आशाच नको. त्यापेक्षां साऊन पिऊन सुखी असलेलें एखादें स्थळ शोधून काढलें तर काळजी तेवढी दूर होईल. आमच्या वहिर्नाचें माहेर का कमी श्रीमंत ? तिचा भाऊ चांगला वीस वर्षांचा आहे. घरांत एकुलता एक मुलगा. सरदेसायांचें

* नशीबीं लिहिलें असेल तें चुकणार तरी कसें ? पूर्वकर्माप्रमाणें बुद्धि फिरावयाची आणि त्याप्रमाणें फळ मिळायचें हें ठरलेलें आहे. मग मी कितीही सांगितलें, तरी तें लक्षांत जाणार कसें ? शेवटीं मग रडत बसावयाचें आहेच.

घराणें ह्मणजे आज पिढ्यान्पिढ्या नांवाजलेले. वर्षांला दहा हजारांचें उत्पन्न आहे ह्मणून ऐकतें. बाळेला त्याला दिली ह्मणून काय झालें ! इंपजीही थोडें बहुत येतें ह्मणतात. मग काय विचार !

नाना०—आमच्या वसंताबरोबर पंजाबी फेटा बांधून येतो तोच कीं नाही ? एवढ्या लहान वयांत त्याची ही चैनबाजीची तन्हा पाहिली ह्मणजे तो मुलगा हें एवढें जहागिरीचें उत्पन्न सांभाळून ठेवील असें मला कांहीं वाटत नाही. त्याच्या बरोबर आमच्या वसंताला एक दोन वेळां मी पाहिला. तें देखील मला आवडलें नाही.

इंदिरा—फेटा बांधला ह्मणून काय बिघडलें ? हल्लीं लहान मोठ्यांची भिस्त सारी पोषाखावरच आहे ! आमचा वसंत का कमी नटतो ! आमच्या बाळेची गोष्ट मात्र सोडून या. आठ आठ दिवस वेणी घालायला देखील ती विसरते. मुलगा चांगला असला ह्मणजे झालें. पोषाखाकडे बघून काय करावयाचें आहे !

नाना०—बरें, मुलगा चांगला आहे असें ग्रहित धरूं ! तरी त्याच्या हुंड्याचें ओर्सें का आह्मांला उठवितां येईल ? दहा शेर सोनें आणि पांच हजार हुंडा ह्मटलें कीं आपलें बोलणेंच राहिलें.

इंदिरा— इतकें चांगलें ठिकाण मिळवायाला हुंडाच थावा लागत असला तर नकोका द्यावाला ? आमच्या अडचणी रोजच्याच आहेत. कुसुमच्या बदलीं जर मुलगा झाला असता, तर तो अर्ध्या इस्टेटीचा वांटेकरी झाला नसता का ? (नानासाहेब कांहींच बोलत नाहीत असें पाहून) कां, पण उगीच बसणें झालें ! तरी मी सांगतें, ही हुंड्याची भानगड इतकी कांहीं आह्मांला आड येणार नाही ! आमची बाळ आमच्या वहिर्नीच्या मनांत भरली आहे. तिनें आपल्या आईजवळ इच्याविषयीं केव्हांच गोष्ट काढून ठेविली आहे ह्मणून सांगत होती. माझे

दादा तिचें मन वळवायाला कमी करणार नाहींत. मीहीं सरदे-
सायांच्या घराण्याला चांगली ओळखते. आमच्या माहेरचें आणि
त्यांचें कायसें नातें देखील आहे, तेव्हां इकडची परवानगी असेल
तर मी गोष्ट काढून पाहतें.

नाना०—परवानगी कशाला ? मीं तुझ्यापाशीं आधींच अट
केली होती कीं मी निवडलेलें स्थळ तुला पसंत पडलें नाहीं तर
तूच दुसरें निवडावें. मला तर मधुकराशिवाय दुसरें कोणतेंही
ठिकाण पसंत नाहीं. परंतु तिचें कल्याण करण्यास तुला अधिक
समजतें असें असेल तर सर्व तूच ठरीव. पेशाबदूलची तजवीज
मला करणें भागच आहे व ती मी करीनही. तुझ्या ह्मणण्या-
प्रमाणें अर्ध्या इस्टेटीची ती जर मालकीण आहे तर माझ्या अट-
कळी प्रमाणें कदाचित् त्यांनीं दहा हजार हुंडा मागितला तरी तो
देण्यास हरकत नाहीं. (उठून) कुलाभिमानाच्या, श्रीमंतीच्या किंवा
दिसाऊ झकपकीच्या भक्क्यास बळी पडून सर्वस्वाची रांगोळी
करण्याचें जर नशीबीं आहे तर तें चुकेल कसें ! कुटूनही माझ्या
मनाला एकदांचें स्वास्थ्य मिळो म्हणजे झालें. (जातो.
इंदिरा जाते.)

प्रवेश समाप्त.

प्रवेश २ रा.

(घरासमोर लहानसा बाग. नानासाहेब खुर्चीवर बसले आहेत.)

नाना०—(स्वगत) गाडीचें एक चाक नवें व एक जुनें व
मोडकें असलें ह्मणजे गाडी नीट चालेल तरी कशी ! पदोपदीं
अपघात होणारच ! आह्मी पुरुषांनीं अनेक गोष्टींचें अवलोकन क-
रावें, संसार सुखावह कसा होईल हें ठरवून योग्य मार्गानें जाण्याची
व्यवस्था करावी आणि बायकांनीं हट्ट धरून आपलाच हेका सारा

करण्यास लावावें यामुळे मनाला जो त्रास होतो तो फार असह्य आहे. बरें ! आह्मी आपलेंच खरें करणार ह्मणून हट्ट घेऊन बसलों तरी परिणाम तोच ! आह्मी सुधारकवीर ह्मणून सुधारणेच्या लांबलांब गोष्टी सांगाय्या, परंतु शेवटीं आमच्या आणि जुन्या मतांच्या लोकांकडून एकाच प्रकारच्या चुका व्हाव्या ! जाऊं दे ! पण जाऊं दे ह्मणून चालेल कसें ! (विचार करीत बसतो इतक्यांत मधुकर प्रवेश करून त्यांना नमस्कार करतो. नाना त्यास आर्लिगन देऊन.) ये मधुकर, बैस. तूं बडोद्यास जातांना मला पत्र लिहून गेलास, परंतु तुझा तिकडचा पत्रा न समजल्यामुळे उत्तर पाठवितां आलों नाहीं. तुझी परीक्षा इतक्या उत्तम रीतीनें पार पडली याबद्दल तुझे अभिनंदन करणें अजून राहिलेंच आहे !

मधु०—माझ्या परीक्षेचा निकाल लागतांक्षणीं मी आपणास आणि आईसाहेबांस भेटण्यासाठीं आलों होतो. परंतु आपली भेट झाली नाहीं. आपण लायब्ररींतही नव्हतां. त्याच दिवशीं सुमारे सहा वाजतां एका मित्राची आपण अतिशय आजारी असल्याबद्दल तार आली तेव्हां रात्रीच्या गाडानें जावें लागलें. तो तरी फार भयंकर स्थितींत होता. सतत दोन महिने रात्रंदिवस जाग्रणेंकरून औषधोपचाराची व्यवस्था ठेविली ह्मणून बरा झाला. नाहीं तर त्याच्या कुटुंबावर कठीण प्रसंग गुदरला असता. तिकडच्या त्रासामुळे आपणांस मी तिकडून पत्र लिहिण्यास विसरलों याबद्दल मला क्षमा केली पाहिजे.

नाना०—छे छे, क्षमा मागण्यासारखें त्यांत काय आहे ? तूं गेलास हें फार उत्तम केलेंस. मधुकर, आमची औपचारिक कामें केव्हाही करितां येतात, परंतु संकटाच्या वेळीं एकमेकांस मदत करणें, त्यांत आणखी जीव रक्षण करण्याच्या कामीं होईल तें साह्य करणें, हा आपला मुख्य धर्म आहे. त्यांत हेळसांड करणें ह्मणजे मात्र आमच्या मनुष्यपणास अनुचित असें काम केल्यासारखें होईल. बरें, तुझी परीक्षेची काळजी तर दूर झाली ?

मधु०—आपल्या आश्रयानें माझे मनोरथ पूर्ण झाले याबद्दल मी आपला अत्यंत ऋणी आहे. जन्मोजन्मीं हें मला ऋण फेडतां येणार नाही !

नाना०—मधुकर, यथाशक्ति तुला मी मदत केली यांत पर-मार्थापेक्षां स्वार्थ अधिक जोडला. तुझ्यासारख्या उत्तम शीलाच्या विद्यार्थ्यांस हात दिल्यानें आमच्या हिंदुसमाजाला एक उत्तम नेता तयार करून दिल्याचें पुण्य माझ्या पदरीं आलें नाहीं काय ! माझी तर समजूत अशी आहे कीं:—

* ॥ पद १६ ॥

राग-मालकंस-दादरा.

दैवें जयां हातीं धन विपुल येई ॥
नाहीं अशां काय कर्तव्य कांहीं ॥
द्यावें तयां साह्य ज्यां शक्ति नाहीं ॥
सेवा खरी हीचि जगदीश पायीं ॥

मधु०—परंतु नाना, धनवान् लोकांत असे समजूतदार लोक विरळाच सांपडतात. त्यांना गरीबलोकांची देना कुठें दिसते ! गरीब लोकांत मिळून मिसळून वागून त्यांची स्थिति थोडी तरी सुधारावी असें वाटणारे आजकाल किती सांपडतील बरें ! जो तो आपला नांवलौकिक कसा वाढेल, याच विचारांत असतो, आणि याचा परिणाम असा होतो कीं, भलत्याच ठिकाणीं द्रव्याचा व्यय होतो.

नाना०—तूं ह्मणतोस तें खरें आहे. (काहीं वेळानें) बरें मधुकर, आतां तूं तर एम् ए. झालास. आतां पुढें काय विचार आहे !

* सुदैवानें ज्यांना धन मिळालें आहे त्यांचें कर्तव्यकर्मच हेंच कीं त्यांनीं निराश्रितांस साह्य करावें. असें करणें ह्मणजेच परमेश्वराची खरी सेवा करणें होय.

मधु०—आपल्यां मतानेंच माझा विचार ठरायाचा. आपण आंखून घाल त्या मार्गानें मी जाण्यास तयार आहे. आजपर्यंत आपल्याच आशीर्वादानें माझें कल्याण झालें, तसें पुढेंही झालें पाहिजे.

नाना०—(स्वगत) अहा ! या रत्नाहून त्या गारगोटीची किंमत अधिक आहे असें आमच्या कुटुंबास वाटावें हें दुर्भाग्य आहे ! (कुसुम प्रवेश करते. ती मधुकरास पाहून मार्गें फिरते तिला पाहून) बाळ, परत कां गेलीस ! इकडे कोणी परका पुरुष नाही. आमचा मधुकर आहे. ये, बैस अशी. (पुढें येऊन सलज्ज उभी राहते.)

मधु०—काय कुसुम, ठीक आहेस ना ?

नाना०—मधुकर, आमची बाळ अलीकडे फार भिडस्त होत चालली आहे. मला वाटत होतें कीं, ती कोणाची मुर्वत न राखणारी बायको होईल. परंतु दिवसेंदिवस ही फारच मर्यादशील होते आहे बुवा. माझ्याशीं देखील मान खालीं घालून बोलते. (ती मंदस्मित करते.)

मधु०—त्यांत काय नवल ?

* ॥ पद १७ ॥

चाल-स्वार्थी जी प्रीति मनुजाची०

लज्जा ही स्त्रीसि जिंकुनि घे सहज ती ॥ धृ० ॥

मर्यादेची शाल घालितां शोभत नारि किती ।

प्रेम विनय गुण यांहीं मंडित नांदति आर्य सती ॥ १ ॥

* मर्यादशीलपणा हा गुण आर्यस्त्रियांच्या अंगांतील एक मोठा सद्वगुण आहे. वयपरतें त्याचा विकास व्हायाचाच ! या गुणामुळे तर आमचा स्त्रीवर्ग विशेष शोभतो.

नाना०—(सुस्कारा टाकून) हल्लीं तिची प्रकृति नीट राहत नस-
ज्यामुळे मला फार काळजी लागली आहे. काय करावे हेंच सुचत
नाहीं.

मधु०—हो. तिला पाहतांक्षणीं मलाही तिची प्रकृति अग-
दीच बिघडल्यासारखी दिसली !

नाना०—औषध सुरू आहे. ईश्वरकृपेनें गुण येईल. (उठून)
जरा घरांत जाऊन येतो. (जातो.)

मधु०—कुसुम, कुसुम, माझ्याकडे नीट पहा ! का पण डोळे
पाण्यानें भरून आले ?

कुसुम—(गर्हिवरून) माझी कर्मकथा मी तुझाला काय
सांगूं ? पुन्हां एक वेळ पूर्वीप्रमाणे संधी मिळताच सर्व सांगेन.
या वेळीं माझे अंतःकरण भरून आले आहे ! माझ्या बद्दलची
गोष्ट देखील बाबांपाशीं काढूं नका. त्यांनाही त्रास होईल. मी
जातें. आईनें आम्हां दोघांना इकडे पाहिलें तर तिला आवडणार
नाहीं. (जाते)

मधु०—(स्वगत) हें आहे तरी काय ! माझी निराशाच
होण्याची हीं चिन्हें खरीं.

नाना०—(पत्नीसह प्रवेश करतो व मधुकरास दूध देतो.)
मधुकर, थोडे दूध घे.

इंदिरा०—(हंसत) काय मधुकर, बरा आहेसना ?

मधु०—(पाया पडून) आहें सुशाल, तुमच्या आशीर्वादानें.

इंदिरा—काय ! आतां परीक्षा पास झालास ! या पुढें आ-
णखी अभ्यासाच्या दगदगीत पडून हाडांची काडे कळू नकोस.
या दिवसांत हें परीक्षा देत बसायाचें हें एक व्यसनच झालें आहे.
फायदा तरी आहे; तोही नाही ! तेव्हां कुठें तरी एक चांगली

नोकरी धरून रहा. आणि इकडेच मुंबईत एक चांगली मुलगी पाहून लम कळून घे. तुमच्या वयाच्या मंडळीने असें लमाशिवाय राहिलेले शोभत नाही.

मधु०—(हंसत) आईसाहेब, मी का तुमच्या सांगण्याच्या बाहेर आहे ? तुझाला योग्य वाटेल तसेंच करू !

इंदिरा—(हंसत) तुला योग्य अशी मुलगी मी पाहून देईन हुंडा मात्र जास्त मागू नकोस हो. नाही तर जुने लोक हुंडा फार घेतात ह्मणून ह्मणणारे तुम्हीच स्वतःवर पाळी आली ह्मणजे आपण काय ह्मणत होतो हेच विसरून जातां.

नाना०—इतक्यांत कुठें लमाचा विचार ? काहीं तरी उद्योग हातीं घेऊन पैसे मिळवू लागला ह्मणजे आपोआप मुलीच पुढें येऊन त्याच्या गळ्यांत माळ घालतील. आज नाही उद्यां हे बायकोचें लोढणें गळ्यांत अडकायाचेंच.

इंदिरा—लोढणें ह्मणण्या इतक्या का बायका अवजड आहेत ? असले विचार कायम ठेवून स्त्रियांची योग्यता वाढविणार ह्मणतां ती कसली ? घरांत बायको नसली तर पुरुषांचें पान हालत नाहीं. चार बायका मेल्या तरी साठान्या वर्षीं पांचवी हवी असते. तरी दोषाचें स्थापन तिच्या टाळक्यावर फोडायला हे पुरुष कधीं कमी करीत नाहीत !

नाना०—एकलेस कां मधुकर ! यांच्या सारख्या आमचा दोष दाखविणाऱ्या मास्त्रीणबाई घरांत आणून, उठता बसता चाबकाचा मार घेण्यापेक्षा ब्रह्मचारी राहून स्वतंत्र असलेले बरे.

इंदिरा—पुरुषांनीं सगळे बहिष्कार घालून संपले. आतां बायकांना तेवढा घालायाचा राहिला होता !

नाना०—ठीक ठीक ! बरे मधुकर, आज रात्रीं भोजनास इकडेच रहा.

इंदिरा—ही. आज सरदेसायांच्या मुलाला बोलाविलें आहे. आमच्या बाळेल्या त्याच्या पदरीं बांधावी असा विचार आहे. तूं पाहिलें असशील त्याला, उंच गोरा सडपातळ आहे.

मधु०—(कष्टानें) हो-अ-य ! संध्याकाळच्या वेळीं फिरायाला जातांना पाहिला आहे पुष्कळदां !

इंदिरा—आमच्या कुसुमला चांगला नवरा शोभेल कीं नाहीं ?

मधु०—(स्वगत) या प्रश्नाला उत्तर देण्याची पाळी माझ्यावरच यावी ना ! (उघड) मी विशेष कांहीं त्याला ओळखत नाहीं ! (स्वगत) आतां इकडून जावें हें बरें ! (उघड) मला रात्रीं एकाकडे आमंत्रण आहे. दुसऱ्या एकाद्या दिवशीं येईन ! इकडे यायला मला कांहीं आमंत्रण नको आहे ! माझेच घर. (घड्याळ काढून) सात वाजले. (उठून नमस्कार करून) आतां निरोप घेतों मी. (जाण्यासाठीं उठतो. नानासाहेब व इंदिरा त्याला घराबाहेर पोहोचवितात व जातात. स्वगत—)

* ॥ पद. १७ ॥

दीपचंदी—होय मला अपशकून.

मनिंची आशा गेली । गेली ॥

प्रेमळ कुसुम मला अंतरली ॥ धृ० ॥

हाय ! निराशा पेशी होतां ।

शून्य दृष्टि मम कैशी झाली ॥ म० ॥

व्यर्थ तुच्छ जग, सार नसे मुळिं ।

प्रेमनिराशा होतां सगळी ॥ म० ॥

(जातो. प्रवेश समाप्त.)

* आजपर्यंत ही कुसुम मला मिळेल ह्मणून मी मोठी आशा धरिली पण ती सारी व्यर्थ झाली ! माझी अशा रीतीनें निराशा झाल्यामुळे मला सर्वत्र शून्यता दिवूं लागली आहे. प्रेमाची निराशा झाल्यावर जगांत सार काय राहिलें

प्रवेश ३ रा.

(सिन-मलधार हिल्ल. मधुकर एकटाच हिंडत आहे.)

मधुकर—(स्वगत) नानांच्या घरीं ती लमाची बातमी समजल्यापासून माझी स्थिति अशी कां झाली ! माझ्या वर्तनांत झालेला फरक पाहून माझे मित्र देखील विस्मय पावतात ! मी पुनः पुनः साध्य असाध्य, प्राप्य अप्राप्य, वस्तूंचा विचार करून मनाला शांतता मिळविण्याचा यत्न करतो. परंतु व्यर्थ ! अहा हे जग किती तरी विलक्षण ! जगांत सगळा काय तो मान अधिकाऱास, संपत्तीस आणि दर्जास ! माझा आणि त्या सुंदर मूर्तीचा कायमचा संबंध घडून येईल ह्मणून मी आनंदानें नाचत होतो ! अहा ! हे प्रेम मोहक तेवढेंच घातकी बरें ! आपलें प्रेम ज्या वस्तूवर आहे तीच जर आपल्या आटोक्या बाहेरची असली तर ही जीवनार्थ धडपड तरी करण्यांत अर्थ काय ? कुठें तरी एकांतवास करून सर्व जगाचें विस्मरण पडेल अशी सटपट करावी ! खरोखर—

* ॥ पद १८ ॥

चाल-भूपती सरते वैभव सुख.

हा प्रेमसूर्य करि पालन पोषण जगता ।

उल्हास बहुत दे करी तयावरि ममता ॥

हा एक दुज्याशीं जोडुनि देई अमितां ।

आनंद उपजवी मनीं प्रेममय समता ॥

अस्तंगत परि होतां ।

नैराश्य पूर्ण संचरतां ।

प्रेमात्मा उडुनी जातां ।

* ज्याप्रमाणें भगवान् सूर्यनारायण सर्व जगाला आनंद देऊन त्याचें पोषण करतो, तसेंच हें प्रेम विश्वाला सौख्य देणारें आहे. या प्रेमांमुळें उच्च नीच भाव नाहीसे होतात आणि एक दुसऱ्यास जवळ करतो. परंतु हा प्रेमसूर्य अस्तास गेल्यावर निराशेचें साम्राज्य होऊन जगांत आनंदच नाहीसा होतो.

कोठेंहि सार नच उरे जधीं सुखजनिता ।

तो जाइ त्यजोनी आप्तमित्रगणगोता ॥ १ ॥

(एक पुष्पवाटिकेंतील फूल घेऊन) अं: (फेंकून) हीं कुसुमें मला प्रिय कुसुमची आठवण देऊन चिडवीत आहेत. (बराच वेळ विचार करून) बरें ! पण तीं मला कां ह्मणून चिडवितील ? या कुसुमबद्दल इतका मी कां वेडा झालों ह्मणून तीं मला हंसत असतील ! सरेंच ! मी तरी कां वेडा व्हावें ! आजपर्यंत तिजहून सुंदर, मन आकर्षण करून घेणाऱ्या मुली कांहीं थोड्या माझ्या नजरेसमोरून गेल्या आहेत असें नाहीं. परंतु त्या पडून जाणाऱ्या नक्षत्रांप्रमाणें स्मरणांतून गेल्या. माझी कुसुम मात्र ध्रुवाप्रमाणें अचल दृष्टीसमोर आहे ! काय तरी इच्यांतली मोहनी ! गुलाबाच्या माधुर्यांत किंवा पारिजाताच्या परिमळांत जी अवर्णनीय मोहनी भरली आहे, ती इच्यांत आहे. संपत्ति, दर्जा, अधिकार यांतून एकही माझ्याजवळ नसल्यामुळें मी कनिष्ठ खनिज सरा ! परंतु हा चुंबकमणि उत्पन्न करून माझे मन त्यानें ओढून घेण्याजोगें केलें. विधात्या ! हा तुझा दोष आहे ! (विचार करीत बसतो.)

कुसुम—(प्रवेश करून स्वतःशीं) हो ! हीच ती जागा ! मला याच ठिकाणीं भेटण्यास लिहिलें होतें ! (आसपास पाहून) येथें तर कोणीच दिसत नाहीं. डॉक्टरनें सकाळीं उघड्या हवेंत घटकाभर फिरून यावें असें सांगितल्यामुळें मला एथवर येण्याची संधि मिळाली; परंतु त्यांची भेट झाली नाहीं तर सर्व श्रम व्यर्थ होतील ! माझ्या सोबतीला दिलेली मोलकरीण या थंडींत फिरण्यास कंटाळून मधेंच बसली हें उत्तम झालें. (मागे पाहून) हो ती लांब राहिली. दृष्टीस देखील पडत नाहीं. (हातास बांधलेलें घडयाळ पाहून) साडे सहा तर वाजले ! हे आले नसतील का ? आतां माझे नशीब नक्की ठरून गेलें असल्यामुळें याची शेवटची भेट घेण्यापलीकडे दुसरा उपाय नाहीं. परमेश्वरा ! असा प्रसंग

मजवर यावा ना ! (चहूंकडे हिंडते) हे तर इकडेच आहेत !
(पुढें जाऊन उभी राहते.)

मधुकर—(एकदम उठून) ये कुसुम बैस अशी. पण आधीं मला गाढ अलिंगन देऊन धन्य कर ! (हात पसरतो.)

कुसुम—(त्यास आडवून) हं, हं, भलतेंच काय ? हें भाग्य आमच्या नशीबीं असतें तर आमची स्थिति अशी कां झाली असती ?

मधु०—(काकुळतीनें) कुसुम, या कोमल देहाचें मी पूर्वी तुमच्या घरीं असतांना बरेच वेळां आलिंगन घेतलें नाहीं काय ? या मृदुल गालांचे गोड मुके नाहीं का घेतले ? मग आतांच मला दूर सारण्या इतकें माझ्या हातून महत्पाप तरी घडलें कोणतें ? त्या पापापासून मुक्त होण्यासाठीं तूं सांगशील तें प्रायश्चित्त मी भोगण्यास तयार आहे !

कुसुम—आपण माझ्या बाल्यावस्थेंत मला आपल्या प्रेमल करानांनीं अनेक वेळां आलिंगनसुख दिलें आहे हें मी विसरलें नाहीं; परंतु त्या अवस्थेंत असतांना आमच्या अंगीं असलेल्या निरुपद्रवी प्रेमाचा दुष्ट कालानें नाश केला; आमच्यांत विकारवशतेचा दुर्गुण पेरल्यामुळें आतां आह्मीं केवळ परक्यांप्रमाणेंच वागणें भाग आहे.

मधु०—(उतावीळ होऊन) परंतु माझ्या प्रश्नास नीट उत्तर दे ! हें आमचें बालवयांतील प्रेम शेवटपर्यंत असेंच चालण्यास काय हरकत होती ?

कुसुम—प्रेम करणें जसें आपल्या हातचें आहे, तसें प्रेमबंधन घट्ट करणें आपल्या हातचें आहे का ? समाजनियमास विपरीत अशा तऱ्हेनें वागतां येईल कसें ?

मधु०—(आवेशानें) जळो तुमचा समाज आणि जाळा तुमचे नियम ! अज्ञान, अनीति, अवनति आणि अत्याय यांस आधार-

मूत होऊन राहिलेल्या समाजनियमांची मातळ्यरी माझ्यापुढे सांगू नकोस. हे मोडून टाकण्यांतच पुण्य व पुरुषार्थ आहे. मी तर हीं सर्व बंधनें तोडून मुक्त झालों आहे. तशी तूंही मुक्त हो आणि मला एकदां कडकडून आलिंगन दे. (पुढें जातो.)

कुसुम—(मागे सरून) मागे व्हा ! शांत व्हा ! बसा पाहूं ! मला एथवर बोलावून आणिली ती कशासाठी याचा जरा विचार करा.

मधु०—(बसून शांतपणानें) हो. कुसुम, तूंही त्या शिलेवर बस ! मी तर अगदींच वेड्यासारखा करतो ! नाही का ! काय असेल ते असो.

* ॥ पद १९ ॥

चाल—अभिनवमधु०

विविध वस्तु रमणिय किति भूतलावरी ॥

निरस गमाति उपजाविति न मोद अंतरीं ॥

जलनिधितिल मृदु तरंग ।

अरुणोदयिचेहि रंग ।

होते मज करित गुंग ।

तेची उत्साह भंग ।

आजि करिति हर्ष नसे हृदयमंदिरीं ॥ १ ॥

कुसुम—(स्वगत) माझी ही स्थिति अशीच झाली आहे.

मधु०—(काहीं वेळानें) हो ! तुझें पत्र मला मिळून एकंदर गोष्टींचा उलगाडा झाला तरी हें मन किती आशाबद्ध ! एक वेळ

* या प्रशांत वेळीं माझ्या समोर पसरलेले या समुद्रातील सौम्य जलतरंग व नुकताच अरुणोदय झाला असल्यामुळे सर्व पृथ्वीवर पसरलेली गुलाबी प्रभा, यांच्या एकीकरणामुळे पूर्वी माझे मन प्रसन्न होत असे. घटकाभर या प्रेम-लहरींत मी गुंग होत होतो. परंतु आज त्यांच्यामुळे मनास आनंद तर होत नाहीच. उलट घास होतो !

कोणत्याही दिशेने प्रयत्न केला असतां माझे मनोरथ तडीस जाण्याचा संभव आहे किंवा कसें हे समजून घ्यावे ह्मणून तुला इकडे घोलाविलें.

कुसुम—आतां आशा धरण्यास जागाच राहिली नाही. निराशा, अंधकार आणि दास्यत्व यांच्या राज्यांत मी कालक्रमण करावे हे ठरल्यासारखेंच झालें आहे। मी जसा शांतपणें आयुष्य घालविण्याचा निर्धार केला आहे, तसाच आपणही केला पाहिजे.

मधु०—कुसुम, तुझी स्थिति पाहून आधींच माझे मन फाटून गेलें आहे. तशांत तुझ्या भाषणानें माझ्या मनांत कळवळा उत्पन्न होतो. मी जन्मतःच पोरका असल्यामुळे माझे आयुष्य दुसऱ्याचें आर्जव करण्यांत गेलें. आजपर्यंत मला कष्ट, अपमान, निराशा यांच्या मारांत राहावे लागलें आहे, परंतु नावाडी जसा भयाण जमुद्रांतून नाव नेतांना धुवावर आपली नजर ठेवून योग्य दिशेस जाण्याचा यत्न करतो, तसा मीही तुझ्या प्राप्तीचा अभिलाष धरून उन्नतीच्या मार्गास लागलों. आतां सर्वभोमंडळ ढगांनीं व्याप्त झालें असून माझा ध्रुव दृष्टी आड झाला आहे. असो ! परमेश्वरी इच्छा। (कुसुम आपले डोळे पुसते.) कां पण, तुला इतका त्रास व्हावा ? तूं श्रीमंतीच्या धाटांत मला केव्हांच विसरून जाशील।

कुसुम—(दुःखानें) आपण ह्मणतां तसें विसरून जाणें शक्य नाही ह्मणून तर मला इतकें वाईट वाटतें. माझा जन्म देशमुक्तांच्या घराण्यांत न होतां मी एखाद्या गरीबाच्या पोटीं जन्मास आलें असतें तर माझे आयुष्याचे दिवस आपल्या समागमांत आनंदानें गेले असते. असो ! मनुष्यास पूर्वकर्मानुसार फल मिळत असतें ह्मणतात. जें मी पेरिलें असेल तेंच उगवणार, तेव्हा मला त्याच आशा धरून तरी काय उपयोग ! अलीकडे हे विचार मला येऊं लागल्यापासून—

* ॥ पद २० ॥

राग-असावरी-त्रिवट.

सकल सुखातें म्यां त्याजिलें ।

कितीक शालेंतील मित्रगण यांवरि निष्कारण रुसलें ॥

नाद सोडिला विचेचा ।

बाचनिं नाहीं सार मला ये वीट पुस्तकी नीतीचा ॥

गायन वादनही गेलें ।

बाग बगीचा पोपट मैना यांतें टाकुनियां दिधलें ॥

मधु०—(तिच्याजवळ बसून तिचा हात आपल्या हातांत धरून प्रेमानें) कुसुम, अशा संन्याशी वृत्तिनिं काय होणार ? या प्रकारचें मौन व्रत पतकरून तूं तुझ्यातील गोडपणा मात्र घाल-विशील झालें ! तूं लहानपणीं किती हौसी होतीस ! काय तुझ्यांत उत्साह भरला होता. तुझ्या डोळ्यांतलें तेज तर मला दिपवीत असे. हल्लीं तूं अंगीकारलेल्या मार्गानें गेल्यास तुझ्यातील सर्व उत्तम गुण जागच्या जागीं नाहींसे होतील. शिवाय अशा रीतीनिं तूं राहूं लागलीस तर तुला जीवित जड जाईल.

कुसुम—परमेश्वर शक्ति देईल ह्मणजे मी सर्व कष्ट सोसून या त्रासांतून पार पडेन.

मधु०—वेडे, जें सृष्टिनियमाच्या बाहेरचें आहे तें करण्यास ईश्वर तरी शक्ति देईल कशी ? मनोनिग्रहानें नियम गोष्टींचा त्याग करणें योग्य व आवश्यक आहे. परंतु मनोविजय करून या प्रपंचातील योग्य व्यवहारांतून मन काढणें अविचाराचें आहे, इतकेंच नव्हे, तर तें असाध्य आहे ! तुला कुठून तरी संसार

* मी सर्व सुखोपभोगाचा त्याग केला आहे. माझ्या लहानपणच्या मैत्रिणींनाही मी सोडून दिलें. वाचन नको, गायन वादन नको, पोपट मैना नको, बाग नको आणि काहीं नको अशी माझ्या मनाची स्थिति झाली आहे.

चालवावा लागणारच. त्या अर्थी आपणास प्राप्त झालेल्या स्थिती-
तच तो कसा गोड करावा याकडे तू लक्ष ठेवणें जरूर आहे.

कुसुम—जेथें प्रेम नाही तेथें गोडी कसली आली आहे ?

मधु०—(काहीं वेळानें) राहूं दे हा विचार ! तूं व मी
अधिक वेळ लोकांच्या नजरेस पडल्याशिवाय येथें बसणें शक्य
नाहीं. हे पहा लोक फिरायला येऊं लागले. तेव्हां आहे त्या
थोड्या अवधीत चांगल्याच गोष्टी बोलूं. तुझ्या प्रेमाचा वाटेकरी
होणें मला शेवटीं शक्य नाही ना ? आह्मी एकमेकांस पारखें व्हावें
हें नक्की ठरलेंच काय ?

कुसुम—आणखी काय सांगू ? वैभवाच्या लालसेनें अंध
झालेल्या आईसमोर किंवा फाजिल लाडामुळें पाषाणहृदय
बनलेल्या दादापुढें विचाऱ्या बाबांचें काय चालणार ! बाबांचें
तर पूर्वीपासून इकडेच मन होतें हें आतां समजून आलें !

मधु०—ठीक आहे ! आह्मी एकमेकांस सोडून देऊन जन्म-
भर वियोगदुःखांत झोरपळत असावें, निदान मी तरी उरलेले
दिवस कष्टांत काढावे असा ईश्वरी संकल्प असेल तर त्यास
उपाय काय ? तरी इतकें कर, कीं या मधुकराला अजीबात विस-
रून जाऊं नकोस ! तुझे वैभव रोज वाढत गेलेलें पहात राहण्यां-
तच मला आनंद आहे ! आणि कोटण्याही प्रसंगीं माझ्या सेवेची
गरज लागली तर मला कळविण्यास मागें पुढें पाहूं नकोस.

कुसुम—(गर्हिवरून) माझ्या दादांच्या ठिकाणीं आपण
असतां तर आज माझ्या आनंदाला पारावार राहिला असतां
काय ! (उठून) आतां इकडे अधिक वेळ बसणें योग्य नाही तेव्हां
मी निरोप घेतें !

मधु०—(उठून) फिरून एकदां तरी मला भेटशील का ?

कुसुम—भेटेन, योग्य संधि पाहून चिठी लिहीन. येत्यें तर मी !

मधु०—ये ! देव तुझे कल्याण करो ! (जातो.)

कुसुम—

* ॥ पद २१ ॥

चाल—उद्यां बघ जातें०

गरीब मी झालें । या प्रेमनिधीतें मुकलें ॥
 अनुपम प्रेमाची ही खाणी । स्रवतसे मुखीं
 प्रेमळ वाणी । जी तारिल जगिं दुःखी प्राणी ॥
 तीतें अंतरलें । जन्मा येउनि फसलें ॥ १ ॥
 (जाते, प्रवेश समाप्त.)

प्रवेश ४ था.

(दिवाणखान्यांत नानासाहेब संचित बसले आहेत. समोर मारवाडी बसला आहे. असा देखावा.)

नाना०—(कांहीं वेळानें) जसवंत शेटजी, तुम्ही तरी आ-
 खाला इतकें अडवूं नये. मनुष्यानें प्रसंगावर नजर दिली पाहिजे
 तुम्हाला जी मी प्रॉपर्टी गहाण देऊन हे आठ हजार रुपये मागत
 आहे, तिचें दरमहा भाड्याचें उत्पन्न दीडशें रुपये आहे. खणजे
 मुनसिपल टॅक्स वगैरे वजा जातां तुम्हाला निव्वळ साडे बारा टक्के
 व्याज मिळण्यास हरकत नाही. इतकें असून तुम्ही ही रक्कम घा-
 याला कबूल होत नाहीं हें आश्चर्य आहे। तशांत मला चार दिवस
 अवकाश असता तर मी दुसरें कुठें तरी जुळविलें असतें. परंतु
 मुहूर्त जवळ येऊन ठेपला तेव्हां इलाज नाही.

मार०—शेटजी, तुमी सांगते ते समदा बराबर हे. पण काग-
 दावरचा हिशेब बगुनशी कसा चालते ! हें घर जुना हे । हे ट्रस्टचा

* हाय हाय. माझा प्रेमनिधि हातचा गेल्यामुलें मी गरीब झालें. खरोखर
 मी जन्मास येऊन फसलें।

घोटाळा हे ना ! तिकडे हे लचांड आला तर मग आमच्या पैसाचे वाट काय !

नाना०—घर जुने ? बांधून पुरीं दहा वर्षेही झालीं नाहीत ? आणि उत्तम हवाशिर ठिकाण असल्यामुळे द्रुस्टची भानगड येणार नाही. विनाकारण नाही नाही त्या शंका घेऊन बसण्यांत अर्थ काय ?

इंदिरा०—(प्रवेश करून) काय मग शेटजींचें जुळलें कां ?

नाना०—अजून नक्की नाही झालें. ते चौपाटीवरचा बंगला गहाण मागतात. सात रस्त्यावरचा घ्यायाला कबूल नाहीत.

इंदिरा—हा काय आणि तो काय ? प्रसंग पडल्यावर घ्यायाला नको ? आतां दिवस कुठें राहिले ? ते सोनार, शिंपी वगैरे लोक येऊन येऊन जातात. सर्व तयारी पंधरा दिवसांत झाली पाहिजे. मग लांबणीवर टाकून कसे चालेल ?

नाना०—तू स्वस्थ बस. सगळ्याच कामांत घाई करून उद्यां रडत बसण्याची पाळी येईल !

इंदिरा—(रागानें) रडायार्चें तें आहेच ! पूर्वीं नव्हतें का माहीत पदराला एक मुलगी आहे ह्मणून ? मग पूर्वीं पासून थोडी थोडी तयारी करायाची होती. होतें तें सारें कलत्र, पार्टी, समाज, फीची मदत अशांत गेल्यावर अशी रडण्याची पाळी यायचीच. आपल्या हातीं पैसा नाहीं सारा ह्मणून का मुलगी वाटेवरच्या भिकाऱ्याला देणार ! काय हो शेटजी ?

मार०—असा कसा होवेल ! तुमचा नांव मोटा, चांगला जर्गी मुलगी देल तर नांव रायला ने मुलीचा बी चांगला होल.

नाना०—(त्रासानें) बरं जसवंत शेट, तुम्ही ह्मणतां तसेंच करूं. चौपाटीवरचाच बंगला गहाण देतो. मग केव्हा देतां रुपये !

मार०—हे तयार हे ! खत लिवा ने घ्या ! आज आठ रोज झाला बिनध्याजी रकम पडली हे !

नाना०—हा सताचा नमूना बकिलाकडून तयार करून आणला आहे त्याप्रमाणे लिहितो. आतां रुपये मिळतील कीं नाहीं ? आज उद्यां सुटी आहे तेव्हां खत परवां रजिस्टर कडं !

मार०—कायी फिकीर नाय्, तुमच्यावर आमचा भरोसा हे.

नाना०—(लिहून) रामराव, गोपाळराव, हिकडे या !

राम०-गोपा०—(प्रवेश करून) कां हाक मारली ?

नाना०—याच्यावर जरा साक्ष मांडा. (ते तसें करतात.) शेटजी, हे आमचे कारकून आहेत. यांची साक्ष मांडली तर हरकत नाही ना ! (कारकून जातात.)

मार०—सऱ्या कामाचा काय हरकत ?

माना०—बरें, हें घ्या सत.

मार०—(सत घेऊन) काय समदा बराबर हे ना ? चौपाटी-वर बंगला लिखला ना ?

नाना०—हो ! अगदीं बरोबर आहे ! तुह्मांला काळजी नको.

मार०—बरा ! हे घ्या रुपये. हजारच्या आठ नोट हे. (देतो) काय बरोबर हे ना ? ते भाड्याचा हिसाब समदा आमच्या नांवें करून देलच तुमी !

नाना०—(सुस्कारा टाकून) हो सर्व करून देतो.

मार०—जय गोपाळ. (उठतो).

इंदिरा—शेटजी, माझे एक सांगणें आहे. ही पैसे घेतल्याची गोष्ट कोणाजवळ काढू नका बरें !

मार०—हे काय तुमी सांगाला पायजे ! असा करेल तो आमचा धंदा कसा चालेल ! (जातो.)

नाना०—या पोकळ अभिमानानें काय होणार आहे ? हां हां क्षणतां सर्वांस कळून जाईल.

इंदिरा—सोनार आला आहे त्याला इकडे बोलवूं का ?

नाना०—(रागानें) मला काय करायाचें आहे सोनाराशीं ?
तूच कर काय करायाचें तें.

इंदिरा—माझ्यावर पण राग कां झणून ? माझ्यासाठीं दांगीने
करणार आहां थोडेच ! इकडे मुलीचें लग्नच करावेंसें वाटत नसेल
तर वाढवावी देवतेला. लोकलाजेसाठीं सर्व करायाला हवें ! पण
इकडेच त्याचें कांहीं वाटत नाहीं तर मलाच कोण हंसणार ?

नाना०—हंसूं देत नाहीं तर रडूं देत ! बंगला तर गेलाच !
पुन्हां तो आमच्या हातीं लागण्याची आशाच नको धरायाला !
जाऊं दे ! हे घे दहा हजार रुपये. मी दोन हजार शिल्लक ठेवले
होते. आणि मला वाटलें होतें कीं, मी तेवढ्यांतच पोरीचें लग्न उर-
कून घेईन. परंतु हें श्रीमंत ठिकाण मिळविण्यासाठीं हा इतका खटाटोप
केला. असो. पुन्हा मात्र माझ्यापार्शीं पैशाची गोष्ट काढूं नको.
(रुपये तिच्या अंगावर टाकून) हाय हाय ! किती पैशाचा नाश
हा ! (जातो.)

इंदिरा—काय तरी अमंगल बोलणें हें ? (स्वगत) या पुरु-
षांची मेली अकल कुठें जाते कुणास ठाऊक ? एन्हीवीं सुभाषित
सोगायाला तयार. पण प्रत्यक्ष जेव्हां अंगावर काम पडतें, तेव्हां
भलतेंच बोलतात नी भलतेंच करतात ! राग आला तर येईना !
त्यांच्या रागाला भिऊन तोंड मिटलें तर उद्यां पोरीचे हाल कोण
बघणार ? (उघड) मेधाजी, अहो मेधाजी, त्या सोनाराला
आणि बाळिला इकडे पाठवा.

सोनार—(प्रवेश करून) हा मी आलों बाईसाहेब.

(पडद्यांत “ पाठवितों बाईसाहेब. ”)

इंदिरा—वरं गोपूशेट, काम सुरू केव्हां करतां ?

सोनार—आत्तां ! तुझीं सांगाल तेव्हां !

इंदिरा—मुद्दूत जवळ आला ठाऊक आहे ना ? कोणाचीही काम वेळेवर होतील पण सोनार, शिंपी आणि घोची या मेल्यांना जसा शापच आहे. ते कधी वेळेवर ह्मणून काम करणार नाहीत.

सोनार—तुझांला त्याची नको काळजी. रात्रीचा दिवस करून तुमचें काम करून देईन.

इंदिरा—काम मात्र असें व्हायला हवें, कीं सरदेसायाच्या घरच्या मंडळीनीं तोडांत बोटें घालावीं. आमच्या बहिनी मोठ्या कुशल आहेत हो. त्यांच्यापार्शीं एकेक दागीना ह्मणजे अगदीं नखत्रासारखा सुंदर आहे.

सोनार—बाईसाहेब ! एकवेळ या गोपूशेटच्या हातचें काम पहा. मग तुमची खात्री होईल.

इंदिरा—बरें पण, गोपूशेट, हल्लींच हीं पहा दोन गुळांबाचीं कुले करून घेतलीं होतीं आणि हा चंद्रहार करून एक वर्ष झालें. हे दोन्ही दागीने त्या मेल्या शंकरशेटकडून करून घेतले होते. मला हे एवढे पसंत नाहीत. ते मोडून परत करावे ह्मणतें. (सोनारा-जवळ देत) मेल्याला पन्नास रुपये मजुरी दिली. पंचवीस तोळे शंभर नंबरी सोने देऊन सगळें बिघडवून टाकलेन.

सोनार—(पाहून व कसास लाऊन) हे दागीने घालून तुम्ही सरदेसायांकडे गेलां तर तुझांला हंसतील ! (कस पाहून व डोळे मिचकाऊन) हे सोने शंभरनंबरी तर नाहीच. सत्याणवच्याही खालीं आहे. शिकस्तीनें तोळा बीस रुपये भाव येईल ह्मणजे हे मोडले तर मजुरीचे पंनासाचे पंनास जाऊन शिवाय पूर्वी दिलेल्या किंमतींत व आतांच्या किंमतींत जवळजवळ सवाशें दीडशांचा तोटा येईल.

इंदिरा—इकडे आणा ते. राहूं देत. एकदम दोनशें रुपये तोटा होईल नाही का ! (काहीं वेळानें) नको. हे घ्या. मोडून दुसरेच

दागीने करा. नुकसानी झालेली पतकरली ! हंसून घेऊं नये ! झांकलेली मूठ सव्वा लाखाची !

सोनार—(स्वगत) अशा बायका शिल्क आहेत झणून आमचा संसार सरळीत चालतो. (कुसुम प्रवेश करते) या पहा तारांसाहेब आल्या. काय तें नक्की ठरवून मला एकदां मोकळा करा, झणजे मला कामाला सुरवात करायला ठीक पडेल.

इंदिरा—बाळ, मुद्दूर्त आतां जवळ आला ना ? तुझ्यासाठीं दागीने करायाचे. हे पहा तुझ्या हुंड्याचे पांच हजार आणि माहेरचे झणून दागीन्यांसाठीं दिलेले एक हजार असे सहा हजारांचे दागीने करावयाचे. तुला कोणकोणते दागीने हवे आहेत तें गोपूशेटला सांग. ते करून देतील.

सोनार—अगदीं उत्तम करून देतो.

कुसुम—आई, विनाकारण हा इतका पैसा नासून कां टांकतां ? इतके पैसे एखाद्या बँकेंत ठेविले किंवा चांगल्या उद्योगाला लावले, तर सहज एका कुटुंबाचें पोट भरेल. पुन्हां रक्कम जशाची तशी आवादान राहिल ! इतकी रक्कम उभी करायाला बाबांस किती भ्रास पडले असतील कोण जाणे ! आज आठ दिवस पाहते ते अगदीं काळजीत असल्यासारखे दिसतात. आई मला नकोत ग ते दागीने ! आज या रकमेचे दागीने केले आणि कांहीं कारणाने ते विकून त्यांचे पैसे करायाचे झाले तर निम्मी रक्कम सुद्धा हातास लागणार नाही !

इंदिरा—पुरे पुरे ! असें अमंगल बोलूं नये बाळ !

कुसुम—आई, तुला मी सरेंच सांगते, मला हे दागीने घालून मिरवायाची हौसच नाही मुळीं. आतां लवकरच डोंडिंगचा अभ्यास करण्यासाठीं दादा इटलीला जाणार ना ? त्यांना हे पैसे माझे झणून या.

इंदिरा—पण, वेडे, तुला इतकें कसें समजत नाही ! हुंडा का द्यायाचा चुकतो ! सरें ह्मटलें तर हे पांच हजार रुपये आह्मी सर-देसायांच्या घरच्या मंडळीकडे दिले पाहिजे होते. पण त्यांनीं होऊन आमच्याकडे रक्कम दिली, हा त्यांचा मोठेपणा ! मग दागीने केल्याशिवाय का राहणार ?

कुसुम—आई, तुला आणखी मी काय सांगूं ? मला दागीने बिलकूल नकोत. माझ्या अंगावर घातले तरी ते मी हरवून टाकणार झालें. मग आणखी विनाकारण मनाला त्रास !

इंदिरा—दागीने हरवून टाकण्या इतकी तूं का आतां लहान आहेस ! आणि असे भारी दागीने का रोज अंगावर असतात ?

कुसुम—मग नुसती पूजाच करायाला इतक्या पैशाचा चुराडा करायाचा ? (त्रासानें) मला नकोत ते दागीने. मी जातें. मला झोंप आल्यासारखें होतें. (जाते.)

इंदिरा—(कपाळास हात लावून) नशीब आमचें. (सोनारस) बरें, गोपूशेट तुम्ही संध्याकाळीं या. मी पुन्हां एक वेळ विचारून पाहतें. नीट उत्तर दिलें तर ठीक, नाही तर कोणकोणते दागीने करायाचे हें आमच्या दादांच्या बायकोस विचारून ठरवूं.

सोनार—हो हो. त्या तरी सरदेसायांच्या बहिणच ना ? मग त्यांना विचारून ठरविलें कीं उत्तम होईल ! (उठून) बरें जातो मी, बाईसाहेब. जेवण आटपतांच येतो. (जातो)

इंदिरा—(उठून) जरूर या हो. (जाते.)

सोनार—तें का सांगायला पाहिजे ? माझेंच काम ना ! (स्वगत जातांना) मी घाबरलों होतो आमचे पांचसातशें रुपये बुडतात म्हणून ? पण बाई हट्टी आहेत ! त्या या शहाण्या मुलीचा उपदेश थोडाच ऐकणार ! (जातो.)

(प्रवेश समाप्त.)

प्रवेश ५ वा.

(देखावा—दत्तमंदिर. पुढें उंबराचें झाड.)

मधुकर—(स्वगत) कुसुमनें मला चिठी पाठविला त्याप्रमाणें मी पहाटेस इकडे आलों; परंतु ती अद्याप कां येत नाहीं! का येणार नाहीं कोण जाणे! हो! तिनें चिठीत काय लिहिलें आहे तें! (चिठी काढून व तिचा मुका घेऊन) ओर! माझी दृष्टि मंद झाली काय! चांगलें उजाडलें असून मला अक्षर नीट दिसत नाहीं! (डोळे पुसून) छे, बरोबर दिसत नाहीं. त्या बत्तीजवळ जाऊन वाचावें (वाचतो.) “ प्रिय मधुकर ” [विचार करीत] या शब्दांत काय अर्थ आहे. या दिवसांत अर्थ व प्रयोजन नसतां शब्द वापरण्याची वाईट संवय सर्व लेखकांस लागली आहे! कुसुम, हा मधुकर तुला सरोसरच प्रिय असता तर असें कां झालें असतें! हो! पण मी तुला तरी कां ह्मणून दोष द्यावा? तुला मी प्रिय नाहीं असें तरी कशा-वरून ह्मणावें! [पुढें वाचतो] “ माझी प्रकृति बिघडण्याचें सरे कारण उमगत नसतां खोटे निदान चाललें आहे. ” मग, कुसुम, हा तुझा दोष नव्हे का! तूं तुझ्या मनांतील विचार उघड बोलून दाखविले असतेस तर योग्य उपाय झाला असता आणि मीही धन्य नसतो का झालों! परंतु तूं तरी सांगणार कशी! आधींच सुशिक्षित मुलींबद्दल मत तेवढें चांगलें नाहीं. तशांत या विवाहाच्या कार्मी मुलांमुलींस आपले मनोदय सांगण्याची पूर्ण बंदी. [पुढें वाचतो] “ भटजींच्या सूचनेवरून उंबरास अष्टोत्तर प्रदक्षिणा प्रत्येक गुरुवारीं अरुणोदयापूर्वी घालण्यास आईनें सांगितलें आहे. ” काय रोग आणि काय निदान! [वाचतो.] “ तरी मला नानांच्या चौकांत दत्तमंदिराजवळ भेटा. तुमची अभागी कुसुम ” कुसुम, तूं अभागी कशी! तूं दुसऱ्यास भाग्यवान्

करणारा भारलेला ताईत आहेस ! सर्व जगाला सौम्य व शीतल प्रकाश देऊन आनंदविणारी कौमुदी आहेस ! (घंटेचा आवाज ऐकून ठोक मोजतो.) एक ! दोन ! तीन ! चार ! काय ! चार वाजले ? (घड्याळ पाहून) हो चार वाजले सरे ! मी भ्रमिष्टा-सारखा तीन वाजतांच घडून बाहेर पडलों तर मग ? इतकें वेळ मला कां लागवें ! अः ! हा नाद वाईट ! पुन्हा इच्याघड-लचा विचारच सोडून घ्यावा ! इला भेटूंदी नये ! (कांहीं वेळानें) भेटावें व शेवटचा निरोप घ्यावा ! (पुन्हा विचार करून) कां पण ! तिचा शेवटचा निरोप घेण्या इतकें तिनें माझे काय केले आहे ! त्या प्रेमळ मूर्तीचें प्रसंगविशेषीं दर्शन घडत गेल्यानें मा-झ्यांतील जीवनकला तरी जागृत राहिल ! (पुन्हा आपल्याशीं चिड्डी वाचून व घड्याळ पाहून) अजून तिला इकडे येण्यास दोन तास आहेत. समुद्रकिनाऱ्यावर हिंडून तरी यावें. (जातो.)

कुसुम--(कांहीं वेळानें हातांत पूजेचें साहित्य घेऊन येते व उंबराच्या झाडाची पूजा करून दत्तासमोर हात जोडून उभी राहते.)

* ॥ पद २२ ॥

राग-सारंग-ताल दादरी.

जय जय सद्गुरुनाथा । सदया त्रिगुणातीता ॥

संकटिं सज्जनत्राता ॥ धृ० ॥

द्रव्यनिधीतें भुलुनी । दे मज धनिका जननी ।

चुकली मज प्रेमखनी । तळमळ आजन्म मनीं ।

लागलि ती शांतबुनी । त्राहिं त्राहिं गुरुदत्ता ॥ ज०॥

(उंबराच्या झाडास प्रदक्षणा घालूं लागते.)

* हे दयानिधे दत्ता, केवळ द्रव्यास भुलून माझी आई मला श्रीमंताच्या पदरीं बांधीत आहे ! माझी खरी प्रेमखनी मला चुकल्यामुळे मनाला तळमळ लागली आहे. ती क्षांत करून माझे रक्षण कर.

मधुकर—(प्रवेश करून हंसत.)

* ॥ पद २३ ॥

चाल—दुर्दैवाधीन झालों दीन—
हा कैसा खेळ मांडुनि वेळ गमविसि
बाळ व्यर्थ अशी ॥ धृ० ॥
भक्ति नसे मुळीं ज्या विषयावरि
सेवा त्याची घडेल कां तरि ॥

कुसुम—जर्गीं वागती सर्व यापरि ।
असत्य मिश्रण खऱ्याभीतुरी ॥

मधुकर—हा कसा खेळ मांडुनि वेळ ।
गमविसि बाळ व्यर्थ अशी ॥

कुसुम—अंतर्बाह्य न मेळ लोकीं ।
मनःपूत वागति अविवेकी ॥

मधुकर—सत्य सत्य ! यामुळेंच नेकी ।
विद्या यांसि न मान मिळे कीं ॥

कुसुम—कां ह्मणतां खेळ मांडुनि वेळ ।
गमविसि बाळ व्यर्थ अशी ॥

* म०—हा कसला खेळ मांडून विनाकारण अशी वेळ दवडतेस ? मुळीं ज्या विषयावर भक्ति नाहीं, त्याची भक्ति तरी कशी घडणार आहे !

कु०—परंतु सत्याबरोबर असत्य मिसळूनच सगळे लोक जगांत वागतात ना ?

म०—पण विनाकारण अशा रीतीनें आयुष्याचा दुरुपयोग करण्यांत अर्थ काय ?

कु०—लोकांच्या बोलण्यांत आणि कृतींत मेळ कुठें आहे ? प्रत्येकजण आपल्या मनास येईल तसें वागतो. नाहीं का ?

म०—तें खरेंच. ह्मणूनच नेकी, विद्या यांस समाजांत मान मिळत नाहीं.

कु०—झालें तर मग. मी आयुष्याचा दुरुपयोग करितें असें कां ह्मणतां ?

मधुकर—(हंसत) तुझ्या अष्टोत्तर प्रदक्षिणा संपल्या असतील !

कुसुम—(हंसत) आतां त्या संपल्यासारख्याच आहेत ! बरे पण मला लवकर परत गेलें पाहिजे तेव्हां आज मी दिकडे येण्याबद्दल चिन्ही पाठविली त्याचें कारण सांगतें ती जातें. यापुढें आह्मी एकमेकांस भेटण्याचें बंद करावें हें उभयतांस चांगलें. आमच्या भेटांची आणि पत्रव्यवहाराची गुणगुण आईच्या आणि दादांच्या कानावर गेल्यासारखी दिसते. गांवांत निरुयोगी पोरें कां थोडीं आहेत ! अशांनींच या गोष्टींचा फैलाव केला असावा. आतां मनांतून एकमेकांबद्दलची आठवण पुसून टाकणें शक्य नाहीं. ती शेवटपर्यंत राहणारच ! परंतु लोकांसाठीं आणि आमच्या स्वतः-च्या कल्याणासाठींही याप्रमाणें लपून छपून एकमेकांस भेटणें प्रशस्त नव्हे. याचा परिणाम आपणांस जाणवेलच ! त्याहूनही जास्त भयंकर रीतीनें मला तो जाचेल याच्यांत संशय नाहीं. झपून मी पदर पसरून विनंती करते कीं, मला पुन्हां भेटण्याची इच्छा आपण धरूं नये !

मधु०—मला इतक्या निकरानें हे शब्द सांगण्याइतका मी अपराध तरी कोणता केला तें सांग. आह्मीं एकमेकांचा यापुढें अभिलाष धरणें अयोग्य आहे हें मी कबूल करतो. परंतु माझे मुखावलोकनही करण्यास तूं तयार नसावें याला काय झणावें ! तुझ्या अंतःकरणांत मजबद्दल प्रेम नसतां उगीच तुजें मनस्वास्थ्य विघडावयाला मी कारण झालों काय !

कुसुम—प्रेम नसतें तर मन तरी कां असें अस्वस्थ झालें असतें ! परंतु ज्या अर्थीं आमची पुरी निराशा झाली आहे, त्या अर्थीं आतां फिरून फिरून त्या प्रेमाची आठवण करून कष्टी होण्यांत अर्थ काय ! यापुढें आह्मीं मित्राप्रमाणें वागणें देखील थोक्याचें आहे. कारण आमच्या समाजाला दोन भिन्न वर्गापुरुष

शुद्ध प्रेमानेच कां होईना, एकत्र वागलेलें खंपत नाहीं. आपणांस आज मी या गोष्टी सांगणार ह्मणून निर्धार करून आलें तेव्हां मला अतिशय वाईट वाटलें. परंतु विचार करावा तशी या भेटी-बदलची भीति अधिक होते. जी गोष्ट लपून छपून करावी लागते, ती करूंच नये हा उत्तम मार्ग नव्हे का ?

मधु०—तूं ह्मणतेस तें सर्व खरें. परंतु—

* ॥ पद. ॥

चाल-ये काळ कसा विपरीत अहा !

केंवि विसर्जन करूं मूर्ती । हृदयमंडपीं जी होती ॥ धृ० ॥
लावी मनुजा कार्य कराया । शक्ति अंतरीं जी वसते ।
लोप तियेचा होतां कार्या येइल कैशी मग स्फूर्ती ॥ १ ॥

कुसुम—मनोराज्यांत तल्लीन होणें जितकें सोपें तितकें का आपले हेतु तडीस नेणें सोपें आहे ! मग या इच्छा बळावूं देण्यापेक्षां समूळ नाहींशा करण्यांतच सुख आहे. मला तर असेंच वाटतें कीं, आह्मी सारीं अज्ञान बाळकें आहों आणि आमच्या आयुष्याची दोरी नाचविणारा कोणी तरी सूत्रधार आहे. त्याच्या इच्छेबाहेर आह्मांला एक पाऊल देखील हलतां येत नाहीं ।

मधु०—(सुस्कारा टाकून) कुसुम, माझ्याहून तुझ्या मनाचा नियह विशेष बळकट आहे हें पाहून एका अर्धी मला आनंद होतो. तर मग या पुढें तुझी माझी गांठ पडणें शक्य नाही. आतां माझी एक विनंती ऐक. कधीं काळीं तुला माझ्या मदतीची गरज लागली, तर मी तुझा मोठा भाऊ आहे असें समजून मला

* आजपर्यंत माझ्या हृदयमंडपांत पुजून ठेविलेली तुझी मूर्ति आतां काश काढून टाकूं ? मनुष्यास आपलीं कामे चाख रीतीनें करण्यास उत्तेजन देणारी एक अंतस्थ शक्ति असते तीच नाहींशी झाल्यावर त्याच्या हातून काय होणार आहे ?

सांगण्यास बिलकूल मार्गे पुढें पाहूं नकोस ! तूं माझी बहीण आणि मी तुझा मोठा भाऊ असें समजून मला शेवटचा गोड मुका दे.

(कुसुम लाजून मान झालीं घालते. मधुकर मुका घेतो.)

कुसुम—

* ॥ पद २५ ॥

चाल—नग नग पळून जाऊं तूं नारी.
हें प्रेम वसो सर्व कालीं ।
मला संकटीं व्हावें वाली हो ॥ धु० ॥
भागिनी तुमची दीन अबला ।
शरण तुझांतें आली हो ॥

मधु०—संसारिं तूं निर्भय राहीं ।
परमेश सज्जना पाळी गे ॥
हें प्रेम वसो सर्व कालीं ।
ईश्वर संकटिं होवो वाली गे ॥

वसंत—(प्रवेश करून मधुकराचा हात जोरानें धरून रागानें)
ताई, तुला इकडे येऊन किती तरी वेळ झाला ह्मणून आईनें मला पाठविला तर तूं यांच्या जवळ गोष्टी करित उभी आहेस ! काय हो मधुकरपंत, हें तुमचें वर्तन एम्. ए. च्या परीक्षेंत सोन्याचें पदक मिळविल्याबद्दल तोरा मिरविणारास शोभण्या जोगें आहे, नाही का ?

मधु०—(शांतपणानें) काय, ह्मणतोस काय वसंत ?

वसंत—(रागानें) काय ह्मणतोस ! (हात सोडून) चला, लांब उभे राहा. नाही तर मी काय ह्मणतो याचा अर्थ तुझाला

हें प्रेम असेंच अचल राहो. संकटसमयीं मला बहीण असें समजून साह्य द्या इतकेंच मी तुमच्यापाशीं पदर पसरून मार्गें—परमेश्वर सज्जनाचा वाली आहे तेव्हां भिण्याचें काहीं कारण नाही. हें प्रेम असेंच ठेव. परमेश्वर तुझे कल्याण करो.

नीट समजावून देईन. मला ताईचा मूर्खपणा आणि तुमचे डाब-पेंच माहित नाहीत ह्मणून समजलां कीं काय ! अशा रीतीनें लपून छपून तुमची गांठ घेण्यास अज्ञानी आणि मूर्ख मुलीस भाग पाडावें याची तुह्मांला शरम वाटायाला पाहिजे होती. आमच्या घराण्याचें नांव मोठें आहे हें तुह्मी बाबांकडून ध्यावयाची मदत बंद करतांच विसरलां वाटतें. आणि तेंच नांव खराब करण्यास पाहतां काय ! याहून वाईट असा कृतघ्नपणाचा मासला असणें संभवत नाही.

मधु०—कुसुम, घाबरूं नकोस ! ज्यांचें मन पवित्र आहे, व्यांना घाबरण्याचें कांहींच कारण नाही. वसंतराव, तुझ्या बहिणीच्या सुखाला व्यत्यय येईल असें कोणतेंही कृत्य करण्यास मी तयार नाही. ती तुला प्रिय असेल त्याहून अधिक मला प्रिय आहे. तिच्या सुखासाठीं माझा जीवही खर्ची घालण्यास मी तयार आहे. देशमुखांच्या घराण्याचा उत्कर्ष व्हावा अशी तर माझी मनापासून इच्छा. मग त्यास मी कलंक लावण्याचा कधीं काळीं प्रयत्न करीन हें संभवेत तरी कसें !

वसंत—या बाता मजजवळ नकोत. अनेक पुस्तकांची घोळपटी करून ही भाषा बोलायाला तुह्मी पटाईत झालेले असतां. या प्रमाणें आज उद्यां लग्न होणाऱ्या मुलीची अशी एकांती गांठ घेणें घातुक आहे हें तुह्मांला नव्हतें का कळत ! तुह्मांला कदाचित् वाटत असेल कीं आह्मी मोठे विद्वान् आहों. अहो ! या दिवसांत शिक्षणाची सोय झाल्यापासून महार मांगही बी. ए., एम्. ए. झाले आहेत ! तेव्हां या सवंग झालेल्या विद्येची मातब्धरी ती कसली ! ज्याला कुलाचा, संपत्तीचा किंवा दर्जाचा मान नाही अशा तरुण पुरुषानें अजून सोळा वर्षेही पुरीं झालीं नाहीत अशा लहान आणि मोठ्या घराण्यांतल्या मुलीच्या जन्माचें मातेरें करायाला भजावें हेंच का तुमच्या प्रीतीचें लक्षण ! मी तर

याला अधमपणा ह्मणतो. आजपर्यंत बायांच्या अन्नावर वाढू हा उतराई होण्याचा फार नामी उपाय काढला बरे ! मला तर वाटते की जें योग्य मार्गानें तुझाला मिळण्याची आशा नव्हती तें निव्व मागानें मिळविण्याचा हा तुमचा प्रयत्न आहे !

मधु०—वसंत, अगदीं पुरुषाला शोभेल असें भाषण केलेंस मला वाटलें नव्हतें कीं तूं इतका कठोर आणि तामशी असशील ह्मणून ! तुझ्या बहिणीबद्दल माझा जीव कसा तिळतिळ तुटतो. तुमच्या सरदेसायांसंबंधानें ज्या कांहीं गोष्टी मला समजल्या आहेत, त्यावरून तिला पुढें सुख मिळण्याचा संभव किती कमी आहे, याची कल्पना आली ह्मणजे माझे मन कसें तळमळतें हे समजण्याइतकी तुझी ताकदही नसेल.

वसंत—मला तें समजून घेण्याची इच्छाच नाही. माझी इच्छा काय आहे तुझाला सांगतो. मी आणि माझे बापा व आई तिच्या कल्याणाची तरतूद लावतो ती पुरे आहे. मधें तुमच्या सारख्या स्वार्थी लोकांची मदत नको आहे ! या नंतर तुझी तिची भेट घ्याल, किंवा तिच्याशीं पत्रव्यवहार कराल, किंवा कोणत्याही तऱ्हेनें तिचे नांव सराय होईल असें कृत्य कराल, तर पुढें तुमचें मी काय करीन हें मी सांगूं इच्छित नाही. सगळ्या जगासमोर तुमची अप्रतिष्ठा होऊन लोकांत तुमची छी धू होईल असें करण्याची माझ्या अंगांत हिंमत आहे. मी नांवाचा देशमुख आहे. समजलां !

कुसुम—दादा, हे शब्द मी ऐकण्यास तयार नाहीं. अशा रीतीनें उन्मत्त होणें—

मधु०—(मधेंच) कुसुम, थांब (वसंतास) वसंत, तुझ्या बहिणीसमोर मला भिवविण्याची ही संधी तूं चांगली साधलीस ! असें करणें तुला मर्दपणाचें वाटलें असावें ! परंतु मला तर वाटतें कीं तूं एसाद्या अजाणाप्रमाणें बोललास ! माझे वर्तन किती शुद्ध व सरळ आहे हें तुझी तार्क्य तुला सांगेल.

कुसुम--दादा, विनाकारण इतका गहजब कां करितां ? हे तुला किंवा मला अगदीच अपरिचित आहेत अशातली गोष्ट नाही. आम्ही आजपर्यंत सख्ख्या भावंडाप्रमाणेच एकत्र वाढलों. प्रेमळ मनानें त्यांनीं आपल्या मनांतल्या चार गोष्टी मला सांगितल्या किंवा मीं त्यांना सांगितल्या ह्मणून काय झालें ? दादा, मोकळ्या मनानें तुमच्यापार्शी बोलवयाला मला कोणती हरकत आहे ? तुम्ही तसेच ते ! तुम्हीं अशा रीतीनें त्यांना अपमानाच्या गोष्टी बोलणें मला विलकूल पसंत नाही. बाचांस किंवा आईलाही त्या पसंत होतील असें मला वाटत नाही. पूर्वीपासून तुम्हांला दुसऱ्यांचे गुण समजून घेणें पसंत नसल्यामुळे तुम्ही प्रत्येक गोष्टीकडे दोषदृष्टीनें बघत आलां आहां. गर्वानें धुंद होऊन दुसऱ्या लोकांस तुच्छ मानण्यांतच मोठा पुरुषार्थ आहे असें तुम्हांला वाटतें. मी तुमच्याहून लहान असल्यामुळे तुमच्या स्वभावांतली ही खोड मीं सांगू नये, परंतु प्रसंग आला, तेव्हां सांगितल्या शिवाय राहवत नाही.

वसंत--(रागानें) ताई, तुला दुसऱ्याबद्दल कदाचित विशेष पवी वाटत असेल ह्मणून त्याचें मन न दुस्रविण्याचद्दलही तूं फार जपत असशील ! परंतु तुम्ह्याप्रमाणेंच मीं असावें असां कांहीं कायदा नाही. तरी लोकांची मर्जी सूत्र ठेवण्यासाठीं निदान कुळाचें नांव बुडेल अशीं कृत्ये करूं नको ! आई बापांचें मन न दुस्रविण्याचद्दल तुला विचार आलाच नाही असें वाटतें ! ह्मणूनच त्यांना फसवून अशा मनुष्याच्या नादीं लागण्याच्या तयारींत तूं आहेस ! ह्मणतात तें कांहीं खोटें नव्हे ! कॉलेजशिक्षणाचीं फळे हीं समजलीस !

कुसुम--दादा, बोलून चालून तुम्ही पुरुष आहां ! तुमच्यात कर्तृत्वशक्ति आहे ह्मणून असें बोलतां. मी पडलें स्त्री ! नाही तर तुम्हाला उत्तर दिलें असतें.

वसंत—झालें तर ! तूं जात्याच जर निर्बल आहेस, तर अशा फंदांत न पडतां तुझी वडील माणसें करतात तें निमुटपणें सोसून रहा !

कुसुम—मी तरी सध्या तसेंच करीत आहे ना ! नाही तर ज्या गरीबीचा तुझाला इतका तिटकारा तीच गरीबी पत्करून मी आनंदांत राहिलें असतें.

मधु०—कुसुम ! विनाकारण कंठशोष करण्यांत अर्थ काय !

वसंत—(रागांनं) कंठशोष ! प्रसंग येतांच हे शब्द तुझाला मार्गें घ्यावे लागतील ! (कुसुमचा हात धरून) चल कुसुम, पुरेत या प्रदक्षणा. (तिला घेऊन जातो.)

मधु०—(जातांना)

* ॥ पद २६ ॥

हुंबरी-या विरहा कां भीशी.

धना किती तरी मत्त तूं दिसशी ।

घिनयादिगुणां विलया नेशी ॥ धृ० ॥

अज्ञानी जन तव संगतिनें,
मनुजपणातें विसरुनि जाती ।

भूतदया मृदु भाषण यांचें,
उच्चाटन बहु वेगें करिशी ॥ धना० ॥

कृपा ज्यांवरी तुझी जाहली,
पटल तयां ये नयनांवरती ।

विवेकदृष्टी जाय तयांची,

सांग धना का अंध तूं असशी ॥ १ ॥

(डोळे पुसत सुस्कारा टाकतो-जातो. प्र० समाप्त.)

अंक २ रा समाप्त.

* धना ! तूं किती तरी मत्त आहेस ! अज्ञानी लोक तुझा सहवास घडला असतां मनुष्यपणासही विसरून जातात. त्यांच्या अंतःकरणांतून भूतदया नाहीं-शी होते आणि वाचेंत गोडी रहात नाहीं. तुझी कृपा ज्यांच्यावर होते, त्यांच्या डोळ्यांवर पटल आल्यासारखें होतें ! धना तूंच मुळीं अंध आहेस का !

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

(पड्यांत वायें वाजतात. दारूसामानाचा आवाज ऐकू घेतो. 'सुमुहूर्त सावधान' असा घोष होताच पडदा उघडतो. मधे मंडपांत कुसुम व आनंदराव (नवरा-नवरी), पुढे भटजी, होम, दोन्ही पक्षांकडील मंडळी. दरवाज्यापाशी स्वागतासाठी वसंतराव उभा, पुढे कलावंतिणी, असा देखावा.) [अत्तर गुलाब नारळ वगैरे देण्याचें काम चाललें आहे.]

भटजी—काय, नानासाहेब एकदा काळजीतून मुक्त झाला ना !

नाना०—जन्म आहे तोपर्यंत काळजी ही आहेच !

भटजी—ते तर झालेंच ! हा प्रपंचच लेकाचा तसा आहे. तरी झटलें मुलीच्या लग्नाची काळजी झणजे काहीं कमी बाब नसते !

नाना—अगदी जवळची काळजी दूर करण्याचा प्रयत्न करावा इतकेंच. परंतु असा यत्न करित असतानाच नवीन बाबी अशा काहीं उपस्थित होतात, की त्यामुळे काळजी आणखी हुणावते.

भटजी—हे संसारचक्र असेच आहे. झणून तुमच्यासारख्यांनी का डगमगून चालते ? आज ताईसाहेबांस संदेसायांच्या घराण्यांत तुम्ही दिली, यामुळे तिचें तर कल्याण झालेंच. शिवाय तुम्ही इतक्या कडाक्याने हा समारंभ केल्यामुळे तुमचे मोठेपणांतही भर पडली. तुमचें पूर्वपुण्य बळकट झणून हा योग आला, असें मला वाटते.

नाना०—(स्वगत) मारवाज्याचें पूर्वपुण्य खरें !

इंदिरा०—तुमच्या सर्वांच्या खटपटीनें आणि देवाच्या दयेनें पोरिला चांगलें ठिकाण मिळालें !

मंडळींतील एक—अहो ! (कलावंतिणीकडे बोट दाखवून) यांना कां मुक्या जनावरांसारख्या बसवून ठेविल्या आहेत ! एसादी टुंचरी बिंबरी ह्मणा !

(कलावंतिणीचा नाच व गायन होतें.)

नाना०—(हात जोडून) मंडळीस विनंती इतकीच आहे कीं, एथपर्यंत येण्याची तसदी घेतली तशी पंक्तिलाभ देण्याचीही तसदी घेतली पाहिजे.

मंडळींतील एक—अशी मिष्टान्न झोडण्याची तसदी रोज दिली तरी आह्मी त्याचद्वल किंचित् देखील रागावणार नाहीं.

(सर्व उठतात.)

(प्रवेश समाप्त.)

प्रवेश २ रा.

(मधुकर संन्याशाच्या पोपाखात प्रवेश करतो.)

मधु०—(स्वगत) तरी मी चांगलेंच केलें, वसंतानें आपल्या अकलेचें विलक्षण प्रदर्शन केलें त्याचदिवशीं एकंदर मुळापासून घडलेली हकीकत मीं नानासाहेबांत लिहून कळविली हें किती उत्तम झालें. खरोखर नानासाहेब लाखांतला माणूस ! परंतु विचारे करतात काय ? आपल्या विचारांस मूर्त स्वरूप देण्याची हिंमत नसतां आपल्या हठी बायकोचा आणि मूर्ख मुलाचा हेका पुरविण्याकरितां कसा पण खालावत चालले आहेत ! नाहीं तर यांच्या

इतका निस्पृह, विचारी आणि प्रेमळ समाजनायक सांपडणें कठीण होतें. समाजसुधारक ह्मणून पुढें येऊं पहाणारांची हीच दशा जिकडे तिकडे दृष्टीस पडते. विचार एक, तर करणी भलतीच ! एका कुटुंबांत अशा रीतीनें मतभेद असल्यावर समाजसुधारणा तरी कशी होणार ? इतर देशांतील लोकांपेक्षां आमचे लोक विशेष सात्त्विक ह्मणून तर असें होत नसेलना ! कांहीं असो, आमचे लोक कर्तव्यशून्य झाले आहेत ही गोष्ट मात्र खरी ! (घरासमोर उभा राहून) हेंच तें नानासाहेबांचें घर ! ज्या घरांत मी लहानाचा मोठा झालों, ज्या घरांत चक्राकणारें नक्षत्र मी माझा ध्रुव असें कल्पून माझी आयुष्यनौका चालविली, तेंच प्रेममंदिर आज मला किती शून्य वाटत आहे बरें ! माझी आणि त्या कुसुमची दत्तमंदिरांत भेट होऊन एक वर्ष झालें. हे दिवस किती कष्टानें मी घालविले ! परंतु आज अंतःकरणांतील विचारांस मोकळ्या रीतीनें बोलून दाखविण्याचा प्रसंग आल्यामुळें मला बरें वाटेल यांत संशय नाही ! (पुढें पाहून) नाना ओटीवरच बसले आहेत. आज या वेळीं मी आलों असतां आपली एकांतीं भेट झोईल असें लिहिल्यावरून आईसाहेब किंवा वसंत इकडे नसतील असें वाटतें. (पुढें जाऊन नमस्कार करतो.)

नाना०—कोण, मधुकर काय ! बैस. खुशाल ना ! तूं गावांत आल्याची बातमी आज सकाळीं मला समजतांच तुला मीं भेटून जाण्याबद्दल विठी लिहिली. बरें, पण हा तुझा भगवा फेटा, ही दाढी वगैरे पाहून तुला ओळखावयालाच मी विसरलों. हा वेष तर तूं विलक्षणच केला आहेस. मला वाटलें होतें, कीं तूं एम्. ए. झाल्याबरोबर नेकटाय. कॉलर, तुमान, हॅट वगैरे चढवून पक्का साहेब बनला असशील. (हंसतात.)

मधु०—नाना, पोषाखानें हिंदूचा साहेब किंवा भोंधूचा साधु

घनर्णे शक्य नाही तरी हा वेष मीं माझ्या पुढील आयुष्यक्रमाचें निशाण ह्मणून पतकरला आहे.

नाना०—(घाबरून) ह्मणजे ! हा वेष संन्यासवृत्तीस मात्र शोभण्यासारखा आहे. नहून तुझ्यासारख्या तरुण, महत्त्वाकांक्षी आणि विद्वान् पुरुषास योग्य नव्हे.

मधु०—नाना, मीं मोकळ्या मनानें बोलतो याची माफी असावी. आपण ह्मणता तसा मी वयाच्या मानानें तरुण असलों तर मला असें घाटूं लागलें आहे कीं, माझ्यांतलें चैतन्यशक्तीच गेली ! कदाचित् आपल्या प्रेमळ दृष्टीस मी मोठा विद्वान् आहे असें दिसत असेल. परंतु जवळ संपत्ति नसल्यावर केवळ विद्वत्तेला कोण विचारतो ? आतां इतकें मात्र खरें कीं, मला वेडी महत्त्वाकांक्षा होती, परंतु जें माझे ध्येय तेंच मला गरीबीमुळे प्राप्त होणें शक्य नाही असें पाहतांच मीं इच्छेचा अग्नि त्या त्रासदायक महत्त्वाकांक्षेचाही समूळ उच्छेद केला ! आणि त्यागबुद्धि जागृत ठेवून वेळोवेळां तिची आठवण देण्यासाठीं मी हा वेष धारण केला आहे। नाना !

* ॥ पद २७ ॥

चाल-नका करूं अविचार०

काय राहि जगिं सार । ज्या सौख्यास्तव झटतो त्याचा
जंव होई संहार ॥ धृ० ॥ सुखार्थ केवल मानव झटती ।
रात्रंदिन त्यासाठीं खपती । सुफलित हेतु न जरि होती ।
व्यर्थ सर्व संसार ॥ १ ॥ मृगजल आशा व्यर्थ उपजवी ।
तृषिता शिणबुनि कपटें फसवी । हीच रीति जरि असे
भवीं । व्यावा कां भवभार ? ॥ काय० ॥

* आपणास सुख मिळावें यासाठीं जगांत सदासर्वदा आमची धडपड चाललेली असते. परंतु तेंच सुख जर आपणास मिळण्याची आशा नाही, तर जगांत सार काय राहिलें ? हें सुख जर मृगजलाप्रमाणें फसविणारें आहे, तर सौख्य मिळेल या आशेनें संसाराच्या मार्गें लागण्यांत अर्थ काय ?

माना०--(सुस्कारा टाकून) मधुकर, तुझा प्रत्येक शब्द केवल बाणाप्रमाणे माझ्या काळजाला टोंचीत आहे. तू मागे कलकत्यास ते वेळीं जें मला पत्र पाठविलें त्यावरून एकंदर गोष्ट माझ्या ध्यानीं आली आणि मीं पाठविलेल्या उत्तरावरून माझे हृदयही तुला समजून चुकलें असेल. माझ्या मुलानें जो तुझा उपमर्द केला, तो तुझा उपमर्द नसून माझाच आहे असें मी समजतो. त्याचें वर्तन मला बिलकूल पसंत पडलें नाहीं. बाळा, तुला काय सांगू ? या लम्बाच्या कामांत मीं सर्व तऱ्हेनें माझा कमकुवतपणा लोकांस दाखविला. मी आजपर्यंत सामाजिक उन्नतीच्या ज्या कित्येक बाधीं संबधानें चर्चा करितांना माझीं अंतःस्थ मते लोकांपुढें मांडलीं, तींच मला या प्रसंगीं सोडून देणें भाग पडलें मी एकेश्वरी मताचा प्रतिपादक असून मला भटांच्या पोपटपंचीपुढें मान वाकवावी लागली. नाच करविणें, दारूसामान जाळणें, हुंडा देणें किंवा घेणें वगैरे गोष्टी माझ्या आजपर्यंच्या मतांस जुळणाऱ्या नसून त्या मीं केल्या. याबद्दल सर्व वर्तमानपत्रांनीं जो माझ्यावर सारखा चार महिने टीकेचा भडोमार चालविला तो देखील योग्यच होता. कारण असें पहा, लोकांस योग्य मार्ग दाखविण्याचा आव घालून प्रत्येक चळवळींत पुढाकार घेणारे आह्मींच जर भ्याड व अजाण लोकांप्रमाणे वागूं लागलों, तर समाजांत आमचा बोज राहिल कसा ? आमच्यावर टीका झाली ह्मणून त्यांत वावगे तें काय आहे ? माझ्या हातून या लम्बाच्या कामांत चुकी झाल्यापासून मीं एकंदर सार्वजनिक कामांतून अंग काढून घेतलें. कारण—

* ॥ पद २८ ॥

चाल—वृद्धपणीं ती नवदारा०

नीति धैर्य अंगी नाहीं । होइल त्यां करिं कधिं कांही ?
क्रियेवीण वाचा पाहीं । करुं न शके जगतीं कांहीं ॥

. * ज्यांच्या अंगांत मुळीं नीतिधैर्य नाहीं त्यांच्या हातून कधीं कांहीं तरी होईल काय ? आह्मीं तोंडांनें हवी तेवढी बडबड केली परंतु प्रत्यक्ष कृतीची

क्लेश मतांस्तव जो साही । स्वजनांसी तनुमन वाही ॥ असा वीर बहु योग्य व्हावया, समाजनेता भूठायीं ॥ कीर्ति तयाची स्थिर राही ॥ १ ॥

मधु०—(सखेद) नाना, आपला स्वभाव मला नाही का ठाऊक ! घरचे त्रास असह्य झाले ह्मणजे आपण तरी करणार काय ! आणि लोकदृष्ट्या आपण जें केलें तें योग्यच झालें. आपल्या घराण्याच्या इधतीस योग्य ठिकाण ह्मणजे सरदेसायांचेंच होतें, आणि असा योग घडून येणें हेंच उत्तम.

* ॥ पद २९ ॥

चाल-विबाधरा, मधुरा०

आम्ना वरी । स्वकरीं सुमयुत लतिका मना परी, नवरी ॥

तारा जरी । शशितें वरी । नवल न पडतां त्या पदरीं ॥१०॥

नाना०—मधुकर, माझ्या बाळेली श्रीमंतांच्या पदरीं बांधली इतक्यावरूनच मीं तिचें कल्याण केलें असें तूं समजतोस काय ? अरे नुसत्या श्रीमंतीचें महत्त्व तें काय ? या कालचक्राच्या फेऱ्यांत ती कायमची टिकेल हें तरी कशावरून समजावें ? श्रीमंतीस स्वैर जाण्याची भीति फार ! तिला कऱ्यांत ठेवून ती स्थिर राहिल असें करण्यास सद्गुणांचें आणि विद्येचें पाठबळ असणें अवश्य आहे. परंतु हें दैर्घ्याबल कमी असल्यावर तिला पाय फुटायोचें हें ठरलेंच आहे ! अलीकडचें आमच्या जामाताचें

वेळ आली ह्मणजे जर माघार घेतला तर उपयोग काय ? कसलाही बिकट प्रसंग झाला असतां जे आपण प्रतिपादन केलेल्या मतांचाहेर जात नाहीत, तेच समाजाचे नेते होण्यास योग्य होत. आणि त्यांचीच कीर्तिजगांत राहते.

* आम्रवृक्षाला सुंदर वेलीनें किंवा नक्षत्रांनं चंद्रास माळ घातली ह्मणून त्यांत नवल कसलें ?

वर्तन, त्यांचा फटंग लोकांशीं सहवास वगैरे सर्व गोष्टी पाहिल्यावरून मला चिन्ह कांहीं ठीक दिसत नाही. माझ्याप्रमाणें आमच्या ब्राह्मेच्याही मनांत ही भांति भरल्यापासून तिची प्रकृति दिवसें दिवस क्षीण होत चालली आहे. तिला 'फिट्स' सुरू झाल्या. हें सर्व डोळ्यांनीं पहात असतांना माझ्या मनाला किती त्रास होत असावा, याची कल्पना तुला सहज होईल.

मधु०—(दुःस्त्रानें) हर हर ! नाना, तुझी ही हकीकत सांगितलेली ऐकून मात्र मला कुसुमबद्धल फारच वाईट वाटतें ! कुसुम इकडे आहे का सासरी !

नाना०—इकडेच आहे. सध्यां औषधोपचारासाठीं तिला इकडे आणली आहे. चल आत तिला भेटून जा. तिची आई आणि वसंत 'रेस' बघण्यासाठीं पुण्यास गेलीं आहेत. तिकडून आल्यावर तो इटलीस जाणार आहे.

(आंतून किंकाळी ऐकू येते.)

नाना०—(घाबरून लगबगीनें घरांत जात) चल, पोरीला फिट आली असावी. (घरांत जातात. आंतील देखावा-पलंगावर कुसुम पडली आहे. नाना व मधुकर तिला वारा घालीत बसतात.)

मधु०—(जवळ तिच्या अंगावर पडलेलें पुस्तक घेऊन) हें पुस्तक वाचीत असतानांच फिट आली असावी. अशी 'हेनरियाटा टेंपल' सारखी पुस्तके तिला वाचायला देऊं नयेत हेंच चांगलें. (बाजूस टाकतो.)

नाना०—(तिच्या तोंडा जवळ तोंड करून) बाळ, बाळ, सावध हो पाहू !

मधु०—डोळे उघडते आहे.

नाना०—बाळ, माझ्याकडे पहा बरें !

कुसुम—(सदसदां हंसते व बडबडते) या बसा. (हंसत)
मी वेडी होय ! हंसतां कां ! (रागाचा आविर्भाव करून) दादा !
हे शब्द ऐकण्यास मी तयार नाहीं. (पुन्हां निचेष्टीत पडते.)

नाना०—(तिच्या नाकाजवळ औषधाची बाटली धरून)
बाळ ! बाळ !

कुसुम—(शुद्धीवर येऊन) तहान लागते.

नाना०—(सोडा देऊन) घे, सोडा पी पाहूं. (ती पिते) हे
कोण पहा !

कुसुम—(न्याहाळून पाहून) पाहिल्यासारखे दिसतात. परंतु
बरोबर ओळख पटत नाहीं. हे कोण बाबा ! हकीम का ! मला
पुरे झाले हो ताईत. आईनें पहा हो हे हातांत आणि गळ्यांत किती
बांधले आहेत ते !

नाना०—तिच्या वेडाला कोण काय करणार, बाळ !

कुसुम—(मधुकरास न्याहाळून पाहून) मधुकर—मधुकर
(फिट् येते.)

मधु०—मला ओळखलें तिनें तेंच वाईट झालें !

कुसुम—(कांहीं वेळानें उठून) बाबा, मला बसवा. (बाप बस-
वितो) हे केव्हां आले ! हे संन्याशासारखे कां दिसतात ?

मधु०—कुसुम, आतां जास्त बोलूं नकोस ! दमशील !

कुसुम—बाबा, आज यानां इकडेच राह्याला सांगा. मी चहा
करून आणूं का ! ते दमल्यासारखे दिसतात.

मधु०—छे छे, मी मुळींच दमलेलों नाहीं. नुक्ताच चहा घेऊन
आलों आहे !

कुसुम—थोडें दूध तरी आणून द्या बाबा.

नाना०—(उठून) मधुकर, तिच्या इच्छेच्या आड जाऊं नये
तुझ्यासाठीं थोडें दूध आणतो. (आत जातो.)

कुसुम—माझी दशा पहा हो ही. देव यांतून सुटकाही करीत नाही. तुमच्यासमोर अशी पांय पसरून बसणारी का मी ? पण काय करूं ? (रडते.)

मधु०—(तिचे डोळे पुसून) बसलीस ह्मणून कांहींच हरकत नाही. तुझा वसंत तसाच मी.

कुसुम—तुमचा चेहरा अगदींच पालटलेला दिसतो. (सुस्कारा टाकून) माझा जन्म श्रीमंतांच्या पोटीं होऊन मी फसलें हो !

मधु०—असे विचार बिलकूल मनांत आणूं नयेत, कुसुम !

(नानासाहेब दूध आणून देतात. मधुकर पितो,)

कुसुम—बाबा, इकडे फार उष्मा होतो. घटकाभर बागेंत जाऊन बसूं.

नाना०—बाळ, तुला तेथपर्यंत चालून जातां येणार नाही.

कुसुम—आतां मला बरें वाटतें. बाबा. मी हळु हळु चालत जाईन.

नाना०—चल, मधुकर बाहेर बसूं. (जातात.)

प्रवेश समाप्त.

प्रवेश ३ रा.

(आनंदराव सिंगरेट् ओढीत आरामखुर्चीवर पडला आहे.

बाजूस कोचावर कुसुम बसली आहे.)

आनंद०—(तिच्याजवळ तोंड करून) काय ! आज कशी काय आहे तबबेत ? सकाळीं डॉक्टरनीं पाठविलेलें औषध घेतलें का ? (कुसुम न बोलतां तोंड फिरविते.) कां, आज आमच्यावर

घुस्सा दिसतो. काय झालें इतका राग करायला ! (हंसत) राणी-सरकारचा बंदा गुलाम आहे !

कुसुम—(मुरका मारून) इशू हें काय मेलें ! मला ती तंबाकूची घाण आली ह्मणजे कपाळ दुखूं लागतें. आणि हल्लीं तर आमच्या घरीं रात्रंदिवस या मेल्या सिगारेटचा होम चालला आहे.

आनंद०—असें असें ! (हंसत) मी समजत होतो कीं नाना-सोहेब ह्मणजे आमच्या प्रांतांत मोठे सुधारक वीर ! परंतु रोज पहावें तर ते अब्बल जुन्या अमदानींतले दिसतात ! ते जर खरे सुधारणापक्षाचे असते तर त्यांच्या सुशिक्षित मुलीला हा विलायती तंबाकूचा वास फार गोड वाटायला हवा होता !

कुसुम—माझे बाबा सुधारणेचे कैवारी तर खरेच ! परंतु सुधारणेची सांगड या तंबाकूशीं कशी घालण्यांत येते हेंच मला समजत नाही. आहे त्या स्थितीतील रानटीपणा कमी करून समाजाचें पाऊल पुढें पडत जाईल असें करणें सुधारणेचें ब्रीद. नहून नवीन व्यसनें किंवा फाजिल खर्चीच्या तऱ्हा प्रचारांत आणून समाजाची हानि करण्याकरितां कांहीं सुधारणेचा जन्म खास नव्हे !

आनंद०—अगदीं बरोबर बाललीस ! असा विचार कर ! गुड-गुडी, हुक्का, चिलीम, विडी, हीं सारीं रानटी दशेंत मात्र शोभण्यासारखीं आहेत. नाही का ! त्यांच्या जागीं जर नाजुक सिगारेट किंवा मधूर चिरूट प्रचारांत आले, तर एका अर्थानें सुधारणाच घडून आली असें ह्मणायला हवें ! (स्वगत डोळे मिचकावीत) वाः माझी विषयप्रतिपादनशैली तरी किती नामी आहे !

कुसुम—व्यसन रानटी असो का सुधारलेलें असो, एकंदरीत वाईट तर खरेंच; ह्मणून आमच्या बाबांना या रूढ होऊं पहाणाऱ्या ' फेशन् ' चा राग येतो. जुम्या रूढीच्या कंचाक्यांतून मोकळें

होण्याचा यत्न करावयाचा आणि नवीन घातकी रुढी पाडण्याच्या सटपटीस लागावयाचें यांत शहाणपणा कसला ! असें बाबा नेहमीं ह्मणत असतात. इकडे तरी ही नवीन सुधारणेची दीक्षा हल्लींच मिळाली हें मला नाहीं का ठाऊक ? सासूबाई बिचाऱ्या होत्या तों पर्यंत जरा तरी आडकाठी होती. त्या गेल्यापासून दाही दिशा मोकळ्या झाल्या आहेत, हल्लीं तर निर्लज्ज आणि अनाचारी लोकांचा घरांत सुळसुळाट व्हायला लागला आहे. मीं अनेक वेळां इशा-रत दिली परंतु माझें ऐकतें कोण ?

* ॥ पद. ३० ॥

चाल-काय पुरुष चळले बाई०

चोर कुटिल स्वार्थी जमुनी । बुडवितील अंतीं व्यसनीं ॥

विश्वास धरी त्यांच्या वचनी । मनुज तो फसे हो ॥

मधुर मिष्ट मधु चाखाया । मधुप करिती सुमनीं माया ॥

सत्त्वहीन पुष्पा वायां । सेविती न ते हो ॥

अधम भाट स्तुतिपाठक हे । कल्याण यां करीं नोहे ।

स्तुतिसी मन जरि मोहे । अंतिं नर रडे हो ॥

आनंद०—असल्या आपमतलबी लोकांच्या फांसांत गुंतून पड-ण्याइतका का मी खुळा आहे ! यांचे डांव पेंच मला सर्व समज-तात ह्मणून त्यांनाही ठाऊक आहे. माझ्याशीं सलगनीं बागायला अद्याप धजत नाहीत यावरून मला ते किती घाबरतात हें सहज लक्षांत येईल.

कुसुम—मनुष्य हळु हळु जाळ्यापाशीं जाऊं लागला ह्मणजे त्याला स्वतःच्या मनोनिग्रहाचद्दल विकक्षण घमेंड असते. व

* हे सगळे चोर जमून शेवटीं व्यसनांत बुडवून टाकतील. यांच्यावर विश्वास धरून जे राहतात, ते अंतीं फसायचेच ! गोड मध मिळेपर्यंत मध-माशा फुलांवर प्रेम करितात, पण फुलें निःसत्त्व झालीं ह्मणजे त्या झाडा-जंवळ देखील जात नाहीत. या अधम भाटांच्या स्तुतीस भुडून शेवटीं परि-णाम बाईं होणार हें मी खात्रीनें सांगतें,

आपण कधीच फसणार नाही असेच वाटते. परंतु लवकरच त्याचा निग्रह एका बाजूस राहतो; आणि जाळ्यात पुरा अडकून गेल्यावर आपण असा कसा फसलों ह्मणून तो पश्चात्ताप करीत बसतो. ही जगाची रीतच आहे.

आनंद०—ह्मणजे ? या भामण्यांच्या नाहीं लागून मी पैसे उधळतो अशी तुझी समजूत झाली आहे का ?

कुसुम—पैसे उधळले जातात किंवा नाहीं हें मला तरी समजावें कसें ? हिंदु कुटुंबांत पुरुषांनीं बायकांस जमाखर्चाच्या बाबींकडे पाहण्याची सवलतच ठेविलेली नाही. तशी ठेविली असती तर हीं रोजचीं नाटकें, पाठ्यां, नाच, तमाशे यांत एका वर्षांत किती हजार रुपये उधळले गेले, हें मी सांगितलें असतें.

आनंद०—(मोठ्यानें हंसून) बायकांची जात वेडी ह्मणतात ती अशी. कितीही शिकल्यासवरल्या तरी त्यांना विचार कमी. वरवर पाहून आपलें मत कळून घेतील आणि त्यावरच विचार करून वेड्यासुद्धां होतील ! मी नाटकास ह्मणा, पार्टीस ह्मणा, जातो खरा ! परंतु गेलों ह्मणून आमची गठडी थोडीच खर्च होणार ! पाण्याप्रमाणें पैसा खर्च करणारे जर दुसरे आहेत तर नुसती गंमत घडण्याला काय जातें ? सरदेसाई आपल्या मित्रमंडळांतले आहेत, इतकेंच त्यांना जगाला दाखवायला हवें ! दाखवीतना विचारे ! आपलें काय जातें ? असें पहा—

* ॥ पद ३१ ॥

चाल-बळ ज्याचें त्यास तें.

धनिकांचें तेज तें । जवळी ओढुनि घेइ जनांला,
खेळविति । ते रंजविति । तेज कसें दिपवितें ॥

* संपत्तीचें तेजच कांहीं विलक्षणप्रकारचें आहे. त्या तेजास दिपून जाऊन लोक धनिकांच्या भोंवतीं नाचत असतात व त्यांना आनंद देण्यांतच भापली

पतंग दीपावरी लोभ करि । तोचि फसे ।
हा नियम असे । अनुभविं हें दिसतें ॥
अतुल शक्ति । धनिकाच्या अंगीं ॥
दीन किती । त्यातें न मिती । कीर्तिं जर्गीं विलसते ॥

कुसुम—प्रत्यक्ष व्यसनांत बुडत असतां त्यांचा पगडा आप-
णावर बसूं नये ह्मणून इकडे काय अजब हुन्नर योजिलें असेल
तें असो. मला तर इतकें माहित आहे कीं—

* ॥ पद ३२ ॥

चाल—यमपाश गळ्यासीं ज्यास

धनवान, धरिति अभिमान, जणूं अज्ञान,
वागती जगतीं । ते अशाश्वत धना शाश्वत ऐसें
गणिती ॥ चाल ॥ मार्गही असति धन जाया, न कळतां ॥
दुर्व्यसनें परि धन खाया, लागतां ॥ धनिकानीं नीती
न्याया, त्यागितां ॥ संपत्ति, जाउनी अंतिं, त्रास गळिं
पडाति, न राही मान ॥ मित्रही शत्रु मग जोडिति शर-
संधान ॥ १ ॥

(मोहनराव प्रवेश करतो.)

आनंद०—(उठून) या मोहनराव, बसा.

हिंमत खर्च करितात. पतंग दिव्यास धुळून त्याच्याजवळ घिरट्या घालतो
आणि शेवटीं त्याचाच नाश होतो हें तुं पाहिलें नाहीं का ? धनिकाच्या अंगीं
शक्ति कांहीं विलक्षण असते ह्मणूनच गरीबलोक त्यांस नमून असतात.

* श्रीमंत लोक दुरभिमानानें अज्ञानी लोकांप्रमाणें वागतात आणि आपलें
ऐश्वर्य शाश्वत राहिल असें समजतात. लक्ष्मी मुळची चंचल आहे. ती केव्हां
व कशी घरांतून पाय काढील याचा नेम नाहीं. तशांत दुर्व्यसनास ामटी मा-
रून पैशाचा नाश करूं लागल्यावर अपार संपत्ति असली तरी ती नाहींशी
व्हावयाची. आणि ती नाहींशी झाली ह्मणजे मानमरातब कुटून मिळणार
मग पूर्वींचे मित्र ह्मणाविणारे शत्रूप्रमाणें हात धुवून पाठीस लागातात.

मोहन०—(कुसुम उठून जाऊं लागते तीस) बसा वहिनीसाहेब, आह्मी घरचीं माणसें. आमच्याकडे इतक्या मर्यादेनें वागण्याचें कारण नाहीं. तुह्मीं असा परकेपणा दाखविला ह्मणजे आह्मांलाही इकडे यायला संकोच वाटतो. खरेच कीं नाहीं आनंदरावजी !

आनंद०—(हंसत) बायकांची जातच तशी !

मोहन०—परंतु वहिनीसारख्या सुशिक्षित विदुषींस हा फाजील मर्यादेचा नियम लागू नाहीं. बसा वहिनीसाहेब. (ती बसते.) बरें ! आणखी काय विशेष वर्तमान ? वहिनीसाहेबांची प्रकृति कशी काय आहे ! अजून त्यांच्या चेहऱ्यावरचा फिकेपणा कायमच आहे. डॉक्टर तरी कसलीं औषधें देतात कोण जाणे. मला असें वाटतें कीं, हें डॉक्टर लोकांचें बंड वाढल्यापासून गांवांत रोग देखील वाढले ! यांना चार दिवस हवा पालटण्यासाठीं बाहेरगांवीं पाठवावें ह्मणजे त्यांना बरें वाटेल. औषध नको आणि कांहीं एक नको ! पुण्यास बंड गार्डनजवळ आमचा छानदार बंगला आहे. चार दिवस राहून येत असाल तर सर्व सोय करतो. पुण्याची हवा कांहीं वाईट नाहीं.

आनंद०—त्यांची मर्जी असेल तर जाण्यास हरकत नाहीं. परंतु आह्मीच जाऊन तिकडे करमेल कसें ? तुह्मी येत असाल तर वेळोवेळीं सर्व सोयही होईल आणि आमची वेळही गमतीत जाईल.

मोहन०—(स्वगत) मला हेंच पाहिजे होतें. (उघड) तुह्मी ह्मणतां तें खरें. परंतु मला सवड झाली पाहिजे ना ! आमचा धंदा किती विलक्षण हें तुह्मी जाणतांच. गेल्या आश्विन महिन्यांत एका मित्राच्या इथं मजेसाठीं ह्मणून चार दिवस नागपुरास गेलों तर इकडे आमच्या मुनिमांनीं कापसाच्या सट्ट्यांत निव्वळ

तीन हजार रुपये घालविले. मी येताक्षणीं नुकसानी तर भरून काढलीच; शिवाय दोन हजार पदरीं पडले ही गोष्ट निराळी ! सध्यां अफीणीचा सट्टा चालला आहे. आणि देवाच्या रूपेणें यंदाचें साल काहीं तरी देऊन जाईल अशी आशा दिसते. परंतु बेकाम होऊन चालायचें नाहीं. डोळ्यांत तेल घालून जपायला हवें. हणून इकडून पाय हालवायला भीति वाटते.

कुसुम—परंतु माझ्यासाठीं इतका खटाटोप तरी कशाला हवा ! औषधासाठीं पैसे खर्च करा, हवा पालटा ही सारी खटपट फक्त मला जिवंत ठेवण्यासाठींच ना ? मुळीं जगण्याचाच जर मला कंटाळा येऊं लागला आहे, तर आपण सर्वांनीं तरी इतके त्रास घेण्याचें कारण काय !

* ॥ पद ३३ ॥

चाल—सदय शांत असशी मरणा०

जन्म मरण न चुके कवणा । मग भ्यावें कां त्या मरणा ॥ धृ० ॥
जगुनि नाहिं चित्ता शांती । ग्रासि सतत देहा खंती ॥
श्रमुनि दमुनि येइल अंती । मरण कधीं सोडीना ॥ १ ॥
ईशचरणीं आत्मा नेई । क्लेश त्रास सर्वाहि जाई ॥
या देहासि न मोल कांहीं । हाल भोगितें नाना ॥ २ ॥

मोहन०—छे छे, वहिनीसाहेब, या लहान वयांत अशा रीतीनें आपण जिवास वैतागणें कधींही योग्य होणार नाहीं. ईश्वरानें तु-
हांला काय कमी केलें आहे ! आमच्यासारखी का रोज प्रपं-

* जन्म आणि मरण हीं मनुष्यांच्या मागें लागलींच आहेत. मग मरणाची भीति धरून या देहास रात्रंदिवस जपत राहण्यांत अर्थ काय ? तशांत या जगण्यांत तरी अर्थ आहे ? तोही नाहीं. नाना प्रकारचे कष्ट सोमून झाल्यावर मरण येण्यापेक्षां लवकर आलें तर काय वाईट ? परमेश्वरापाशीं जाण्यास मिळालें हणजे या संसारांतले कष्ट तरी चुकल्यासारखे होतील.

चाची दगदग मागे लागली आहे ! आहे तें सांभाळून ठेवले, कीं स्वस्थ पडून आनंदार्ने दिवस घालवायला हरकत नाही.

कुसुम—(सुस्कारा टाकून) आहे तें सांभाळून ठेवणें हेंच मुळीं कठीण दिसतें.

मोहन०—वहिनीसाहेब ! तुम्ही काय ह्मणतां हैं माझ्या ध्यानीं आले. आनंदरावजींनाही मी हेंच सांगत असतो. परंतु ते जात्याच उदार मनाचे आणि अंतःकरणही फार कोमल असल्यामुळे आमचा उपदेश फुकट जातो. खाया प्यायाला हवे तेवढे मिळतील परंतु प्रसंगास एकही उपयोगी पडत नाही. तेव्हां कांहीं करावयाचें तें दूरवर विचार करून करायला हवें. त्यांनीं आजपर्यंत पैसा उधळला असें मी ह्मणत नाहीं. एन्हवीं त्यांच्या इतके धूर्त श्रीमंत लोकांत क्वचितच दृष्टीस पडतात. तरी मी ह्मणतो कीं, त्यांनीं भलत्यासलत्यांस जवळ करण्याचें सोडून दिलें पाहिजे. आनंदरावजी, मी स्पष्ट बोलतो ह्मणून राग मानूं नका ! तुमच्या सरदे. सायांच्या घराण्याबद्दल मला मोठा अभिमान आहे. आणि कैक पिढ्यांपासून चालत आलेले हें नांव तुम्ही सांभाळून ठेविलें पाहिजे. ह्मणून मी किती जपतो हें तुम्हांस ठाऊकच आहे. वहिनीसाहेब वयानें लहान तरी वियेनें, बुद्धीनें आणि धोरणानें फार मोठ्या आहेत. यांच्यासारख्या गृहिणीं तुम्हांला लाभल्या हें पूर्वपुण्य समजा. त्यांच्या मतानें तुम्ही वागावें यांतच तुमचें हित आहे.

(सुंदरराव घाई घाईनें प्रवेश करून मोहनरावाच्या हातांत एक पत्र देतो.)

सुंदर.—(धापा टाकीत) मी हें पत्र तुमच्या हातीं देण्याकरितां सारखा दोन तास हिंडतो आहे. तुम्ही इकडे येऊन बसलां वाटतें.

आनंद०—बसा सुंदरराव ! फार दमलां सरे.

सुंदर०—(बसून) मोहनरावजींचें नर्शाव सुललें सरें !

मोहन०—(खिशांतून एक गिनी काढून देऊन) सुंदरराव, हें पत्र. आणल्याबद्दल हा गिनी तुझ्याला बक्षीस ! बरें आतां असें करा ! मार्केटांत माणकचंद, जमनादास, नथूभाई वगैरे कापसाच्या व्यापाऱ्यांना भेटून माझा जयगोपाळ सांगा. आणि मी अस्ता येऊन त्यांना भेटतो ह्मणून सांगा. जा तुझी.

(पत्र आनंदरावांस वाचण्यासाठीं देतो. तो आपल्याशीं वाचतो.)

सुंदर०—(आनंदानें जातांना स्वगत—) काय तरी या हराम-खोराची बतावणी. परंतु आज याला या पंधरा रुपयाला गंडा घातलाच पाहिजे. (जातो.)

मोहन०—मीं पूर्वीच नाहीं कां सांगितलें कीं, हें वर्ष आझ्याला कांहीं तरी देऊन जाईल ह्मणून ! या वर्षीं मला गुरु एकादशस्थानीं आहे. ह्मणून एका उत्तम जोतिष्यानें सांगितलें ह्मणून मीं हें धाडस केलें. एकंदर तीन हजार गट्टे कापूस मीं घेतला. एकेक गट्ट्याच्या मार्गे पंचवीस रुपये अधिक भाव ह्मटला तरी पाऊण लाख रुपये उभे झालेच ! (उठून) बरें बसा आनंदरावजी. मी मार्केटांत चाललों. वहिनीसाहेब, तुमचा पुण्यास जाण्याचा बेत नक्की करा आणि मला कळवा. मी सर्व सोय करीन. आणि सवड झाली तर चार दिवस येईन तुमच्या बरोबर.

आनंद०—अहो, पण बहा तरी घेऊन जाल कीं नाहीं !

मोहन०—माफ करा. मी नुक्ताच घेऊन आलों आहे. शिवाय, या कामांत एका क्षणाचाही विलंब लावून चालायचें नाही. येतो, नमस्कार. (जातो.)

आनंद०—(बायकोस) पाहिलेंस ! हा मोहनराव हां हां ह्मणतां लक्षाधीश होणार हें खास !

कुसुम—हो ! असे लक्ष रुपये वाटेवर पडले आहेत ! या जुगारानें मागें कोण श्रीमंत झाला आहे आणि पुढें होणार ? अशांच्या नादीं लागून आपल्या संसाराची मात्र माती होणार हें खास !

आनंद०—(रागामें) उगीच तोंड आहे ह्मणून भलतेंच बोलूं नये.

कुसुम—(उदून) विनाशकालाचीं लक्षणेंच हीं ! (जाते.)

आनंद०—(तिच्या मागें जात) राग आला वाटतें, एवढ्या साध्या गोष्टीचा राग कां यावा. (जातो.)

प्रवेश समाप्त.

प्रवेश ४ था.

(रात्रीच्या वेळीं नानासाहेब संचित बसले आहेत. पुढें इंदिरा—)

नाना०—(बायकोस) आतां पश्चात्ताप करून काय उपयोग ! प्रथम मीं तुला अनेक परीनें सांगितलें परंतु तूं मात्र शब्द मोडून टाकिला. या श्रीमंतीच्या भरीस पडून पोरीला बुडविलीस ! मधुकरपंतासारख्या सुशील पुरुषाची किंमत जाणण्याची शक्ति नसतां त्याच्या आणि इच्या जन्माचें मातेरें मात्र केलेंस खास.

इंदिरा—हें पुढें असें होईल हें मला तरी समजावें कसें ! घराणें मोठें, तेव्हां पोरीला सुख मिळेल या आशेवर मी गेलें. परिणाम असा झाला ! पोरीचें नशाबिच तसें. त्याला मी काय करणार ! नशिबीं आहे तें आतां भोगायला हवें.

नाना०—हें बोलणें ठरलेलेंच आहे !

* ॥ पद ३४ ॥

चाल—तुं पापी सल कषाय-

अविचारें कार्य करुनि, रडति दैव दैव ह्यणुनि ।
सुपथातें जे त्यजुनी । वागति त्यां अंतिं मिळे
सौख्य कोडुनी ॥धृ०॥ सुविचारें जे वागति ।
लाभे त्यां सुख संगति । त्यां आधिनि दैवगती ।
प्रबल ते जनीं ॥ १ ॥

इंदिरा—मग, त्यावेळीं स्वयंवर कां नाहीं मांडलें ? पुढें उपाय काय करावा याचा विचार करायचा तें राहिलें एकीकडे आणि मला दोष देऊनच बसण्यांत काय फायदा आहे कोण जाणे ?

नाना०—आतां कसला विचार करणार ! त्याच्या भोंवतीं चांडाळांचा घोळका जमतो, तो का आह्मांला पिटाळून लावतां येणार आहे ! परवांच तो मोहनराव मला सांगत होता कीं, यानें नको नको ह्यणत असतां चांदीचा सद्दा करून चार पांच हजार रुपये घालविले. त्या प्रसंगांतून या मोहनरावानेंच त्याचा बचाव केला असें ऐकतों. हल्लीं याला थोडें बहुत कर्जही झाल्याचें सांगतात. स्वरें असेल तर त्यांतून त्याला मुक्त करणें आमच्या हातचें आहे का ! मी या श्रीमंतांस मुलगी देण्याच्या भरीस पडून भयंकर कर्जाचा बोजा मात्र डोईवर करून घेतला. आज तीन वर्षांत एक पैसाही मारवाड्यास देतां आला नाहीं मुलगा उठून इटलीला गेला त्याला या दीड वर्षांत जवळ जवळ दीड हजार रुपये पाठविले. हा क्रम अजून तीन वर्षे असाच चालवायला हवा ! मग मी तरी काय करूं ?

* आधीं अविचारानें धागावें आणि मागाडून नशीब नशीब ह्यणून रडावें, यांत अर्थ काय ? जे पूर्ण विचार कल्याणेशिवाय कोणतेंहा काम करितात त्यांनां शेवटीं सुख मिळेल कसें ? व जे विचारपूर्वक वागतात त्यांनांच सौख्य मिळतें आणि नशीब देखील त्यांच्यापुढें पंगु होतें.

इंदिरा—मग पोरीला इकडे तरी आणून ठेवू ! पुढें काय होईल तें होवो ! तो भला आणि त्याचें कर्म भलें ! आह्मी काय करणार !

नाना०—मी तसाच विचार करून मागें एकदां बाळेजवळ गोष्ट काढली. परंतु ती इकडे येऊन राह्यला बिलकुल कबूल नाहीं. मग मी तरी काय करूं !

इंदिरा—(रागानें) ती मुलगीच तशी ! मुळापासून हट्टी ! नवरा असा वाईट मार्गास लागला आहे हें तिला नाहीं का ठाऊक ! मग एक दिवस तरी तिनें आमच्याजवळ गोष्ट काढलीन् का ! ही आतां का लहान आहे ! चांगली सतरा वर्षांची बायको ! नव-
न्याला चार गोष्टी सांगून त्याला ताब्यांत ठेवतां येत नाहीं ! इकडे बोलाविली तरी यायला कबूल नाहीं. कधींकाळीं आली तर हिर-
मुसल्यासारखी होऊन एका बाजूस असते.

नाना०—तिची अशी गत व्हायला सर्वस्वी तूंच कारण झाली आहेस, हें आज मी चक्रे सांगतो. तूं भलते सलते हट्ट घेऊन बस-
लोस आणि माझ्या मागचा त्रास चुकविण्यासाठीं तूं सांगितलेल्या सर्व गोष्टी मीं मुकाट्यानें केल्या. असें पहा—

* ॥ पद ३५ ॥

चाल—नको विवाहचि हा मजला—

प्रबल नराहुनि जरि नारी । पदोपदीं मतभेद होउनी,

सौख्य न राहे मग संसारीं ॥ धृ० ॥

दंपतिचें जंव प्रेम अखंडित । तंव जगतीं ।

पत्नि पती । श्रीसुख संतति । भोगिताती ।

प्रभु त्यां तारी ॥ १ ॥

* घरांत पुरुषांहून बायका प्रबल असतात तेथें पावलोपवलीं नवरा बायकांत मतभेद होऊन संसारांत सुख लागत नाहीं. दंपतींत अखंड प्रेम असेल तरच संतति संपत्ति यांचा लाभ होतो आणि अशा कुटुंबांत परमेश्वर-
कृपेनें सौख्य नांदत असतें.

इंदिरा—(रडक्या स्वरांनं) एकंदरीत मी पापीण तुमच्या सर्वांच्या त्रासाला कारण झालें तर मग ! मी मरतें तरी बरें झालें असतें. परंतु देवास कुठें माझी आठवण होते ? मी मरतें तर तुमच्या सर्वांच्या मागची एक मोठी पीडा गेली असती. (डोळे पुसते.)

नाना०—कांहीं ह्मटलें कीं हें रडण्याचें अस्त्र आहेच ! मी काय ह्मणतों याचा विचार तरी करावा ! तें राहिलें एका बाजूस आणि दिवसांतून शंभर वेळां रडलां कीं काम झालें.

* साकी.

पतिपत्नी जरि एकमतानें वागति या संसारीं ।
काय उणें त्यां संकटसमयीं ईश कृपाघन तो तारी ॥
एकमते नसतां । कोटुनि सुख येई हाता ॥

कुसुम—(दुःक्षित व रडत एकदम घरांत येऊन) आई, बाबा,

× ॥ पद ३६ ॥

चाल-तूं टाक चिरुर्ष ही मान—

तुह्मी टांकिलि चिरुनी मान करुनि श्रीमान ॥ मज
पदरिं बांधिलें दुर्गतिच्या हो धरुनी दुरभीमान ॥ धृ० ॥
ही आइ न एके मात । बघ आजि जाहला घात ।
मी नाथ असोनि अनाथ । होण्याची वेळ आली ।
शिरे घरिं कली । नसे अवसान ॥ १ ॥ ज्या प्रेमा-

* नवरा आणि बायको एकमतानें वागतील तर संकटाची वेळ आली तरी तीं डगमगत नाहींत आणि परमेश्वरही त्यांचा पाठीराखा असतो. परंतु त्यांच्यांत प्रेम नसलें ह्मणजे सौख्य कुट्टन मिळणार ?

× तुह्मी या श्रीमंतीच्या दुरभिमानास बळी पडून माझा गळा कापलाहो, आईनें तर हट्ट धरून माझा सर्वस्वी घात केला. मी अनाथ होण्याची वेळ आली आहे. घरांत कलि शिरला. आतां मी धीर कसा धरूं ? माझ्या प्रेमाची तुह्मी निराशा केली. आतां जगांत मला प्रिय असें काय राहिलें आहे ? हायरे दैवा ! हें अपमानास्पद जिणें नको. मी विष तरी पिऊन या संसारांतून मोकळी होतें.

साठिं भुकेलें । बुदैवें त्या अंतरलें । जगिं प्रिय नच
कांहीं उरलें । हें जिणें नको अपमान साहुं कशि
करितें तरि विषपान ॥ १ ॥

(आई रडूं लागते. नानासाहेब घाबरतात.)

नाना०—(दुःखानें) बाळ, तुझ्यावर काय संकट आलें आहे
त तरी सांग. तें निवारण करण्याचा कांहीं उपाय असेल तर पाहूं.

कुसुम—बाबा, आटोक्या बाहेर गोष्ट गेल्यावर उपाय काय
करणार ? आतां मला सुखी करण्याचा एकच उपाय आहे. मला
थोडें विष द्या ह्मणजे या त्रासांतून सुटका तरी होईल. विश्वासघात
करून कोणा एकाची ठेव बुडविली ह्मणून त्यानें प्राण घेण्यासाठीं
चौघां पटाणांस पाठविले होते. मी त्यांच्या पायां पडून माझे सौभाग्य
राखून घेतलें. बाबा, असे प्रसंग आलीकडे फार येऊं लागले आ-
हेत. मध्यरात्रीपर्यंत किती तरी लोक येऊन आपल्या देण्यांबद्दल
तगादा लावतात. कधीं कधीं तर चार चार आठ आठ दिवस घरीं
घेणेंच होत नाहीं. अशा स्थितींत, बाबा, मी काय करूं ?

इंदिरा—(मुलीचे डोळें पुसून) बाळ, गेल्या जन्मीं काय पाप
केलें होतें कुणास ठाऊक ! ह्मणून तर हें ठिकाण नशीबीं आलें. आतां
उपाय काय ? बाळ, तूं तिकडे जाऊं नकोस. इथेंच आमच्या
भरोबर रहा.

कुसुम—आई, असे दिवस आल्यावर माहेरीं राहून तरी काय
सुख मिळणार ! गरीब बहिणीला बंधु विचारीत नाहीत. भावज-
यांना ती नकोशी होते. प्रत्यक्ष आईबापांस देखील दरिद्री मुलीचा
कंटाळा येऊं लागतो. तेव्हां इकडे राहण्यांत अर्थ काय ! देहांत प्राण
असेपर्यंत तिकडच्याच सहवासांत दिवस घालविणें भाग आहे.

* ॥ पद ३७ ॥

चाल—बाळपणीचा काळ सुखाचा ०

मज बांधीली ज्यांच्या पदरीं, टाकुनि त्यांतें दुरीं ।
गृहिणि मी वदन दावुं कशितरी ॥ सुख लाभावें
मज एकटिला आशा ही आसुरी । होइल का ती
पुरी ॥ चाल ॥ सुखदुःखीं जी समभागी । स्त्री
असुनि जरि पति त्यागी ॥ अपराधी ती प्रभुलार्गी ।
होतसे निश्र्वयें ह्मणुनी त्यां सहकारी । सोशितें
संकटें सारीं ॥ १ ॥

आनंद०—(रागानें प्रवेश करून बायकोस हातास धरून ओ-
ढीत) एवढ्या रात्रीं आपल्या आई बापांस माझ्या विरुद्ध कागाळी
सांगण्यासाठीं धांवून आलीस वाटतें. काय केलेंस सांगून ! चल-
(तिला घेऊन जातो.)

नाना०—आनंदरावजी, काय हें वर्तन ! बसा. या बसा.
(त्याच्या मागून येतो. इंदिराही येते. कुसुम रडत जाते. नाना-
साहेब व इंदिरा डोळे पुशीत मागें फिरतात. पडदा पडतो.)

प्रवेश समाप्त.

अंक ३ रा समाप्त.

* ज्यांच्या पदरीं तुझीं मला बांधली त्यांना लोटून वेऊन मी इकडे येऊन
राहूं कशी ? मला एकटीलाच सुख मिळावें अशी इच्छा धरणें माझ्या गृहि-
णीपदाला शोभिल का ? सुखदुःखाची वांटेकरीण ह्मणून मी निकडचा सहवास
पतकरला असून आतांच जर अशी निराळी झालें तर परमेश्वरापार्शी अपराधी
नाहीं का व्हायची ? तेव्हां मी मनाचा असा निश्र्वय केला आहे कीं, काहीं
झालें तरी निकडच्या बरोबरच काय माझे व्हायाचें तें होऊं दे.

अंक ४ था

प्रवेश १ ला.

(आनंद कुब्ची सुशोभित खोली. मोहनराव आराम.
सुर्चीवर पडला आहे. आजूबाजूस सुर्च्या
मांडल्या आहेत असा देखावा.)

मोहन०—(स्वगत) तरीचमी नांवाचा मोहनराव ! माझ्याजवळ एकदांका मनुष्य आला ह्मणजे त्याला मोहिनी पडलीच ! चांगले धूर्त ह्मणविणारे माझ्या जाळ्यांत अडकले तर आनंदरावांसारख्या चावळटांची ती कथा काय ! परंतु आनंदरावांपेक्षां त्यांच्या त्या आनंदमय पत्नीला माझ्या फासांत ओढून घेतलें पाहिजे. तिचें प्रेम त्या अजागळ नवऱ्यावर नाही हें खास ! आणि माझ्यावर तिची भक्ति आहे हें मी अनेक वेळां तिच्याशीं भाषण करितांना ताडलें आहे. केवळ बंधुत्वाचें सोंग करून तिची वृत्ति उल्लासित करण्यासाठीं मी अनेक वेळां प्रयत्न केला आणि तो अगदींच साधला नाही असेंही ह्मणतां येत नाही. आपल्या दिवाळखोर नवऱ्याचें वर्तन आपणास कसें आवडत नाही हें देखील तिनें एकदां मन मोकळें करून मला सांगितल्याचें आठवतें ! मी बहादूर तरी किती हुषार ! तिच्या नजरेआड आनंदरावांना व्यसनांत बुडवून टाकण्याचा यत्न चालू असून तिच्यासमोर त्याला योग्य मार्गावर आणण्याचा आव घालतो ! काय माझी शिताफी ! शाबास मोहनराव शाबास ! तूं जन्मास आलास त्यावेळीं सप्तग्रह एकवटले असावेत ह्मणून तूं इतका धूर्त निपजलास ! (विचार करीत बसतो.)

सुंदर०—(प्रवेश करून) काय मोहनराव ! बोटें हलवीत काय विचार चालविला आहे ! आनंदरावाला बिचान्याला आणखी एखाद्या खड्ड्यात उतरविण्याचा तर विचार नसेल ना ? तुम्ही मोठे धोरणी खरे बुवा ! तुमच्या त्या पत्राच्या युक्तीची मला फिरून फिरून आठवण होते ! वाः तें पत्र कसे पथ्यावर पडलें ? सरदेसायांनां एका क्षणांत क्रोडोपति होण्याची सट्ट्याची किमया पसंत पडली !

मोहन०—अरे, हा मोहन कांहीं कमी प्रतापवान् पुरुष आहे असें समजूं नकोस ! जुन्या काळीं यानें शकुनिमामास मान खालीं घालायला लावलें असतें माहीत आहे ! बरें पण तें राहूं द्या. ते पंधरा रुपये तूं देणार कीं नाहींस ?

सुंदर०—तुम्हीं ते मला बक्षीस ह्मणून दिले होते ना ? बक्षिसाची रक्कम परत मागण्याची ही रीत कुठली ? शिवाय त्या गोष्टीला आज वर्ष होऊन गेलें. पण तुमचें आपलें शुक्ककाष्ठ माझ्यामागें आहेच !

मोहन०—बरें, जा. सा पंधरा रुपये. अकल-खातीं खर्च घालतो झालें !

सुंदर०—कां पण ? अकलखात्याशिवाय दुसरीं खातीं नाहींतच जणो ! अवकारीखातें आहे ! जुगारखातें, लपंडावखातें, अशीं किती तरी खातीं आहेत !

मोहन—० (रागानें) पुरे कर ! जीभ वळवळायला लागली वाटतें.

सुंदर०—पण मी बोललों यांत कांहीं सोंटें असेल तर सांगा. त्या बिचान्या सरदेसायाला या सगळ्या खात्यांतून पास करून आणला ! माझा अंदाज असा आहे कीं त्याच्याजवळ कमींत कमी रोख पन्नास हजार रुपये होते. त्यांतून निम्मे या परीक्षा उतरण्यांत गेले आणि निम्मे कोट्याधीश होण्याच्या खटपटींत गेले. आतां हलूच स्थावर मिळकतीला पांय येऊं लागले आहेत ह्मणून

ऐकतों. आणखीही त्यांच्या मागे तुम्ही लागण्यांत अर्थ नाही. झालें तें पुष्कळ झालें. खरें पुसाल तर मला त्यांची कींव येते.

मोहन०—सुंदरराव, काल कुठें कान्हेरेशास्त्र्यांची गीता ऐकायला गेला असशील ह्मणून हा वेदांत तुझ्या डोक्यांत संचरला। अरे ! असा विचार कर. या सरदेसायांना एकट्यानांच श्रीमंत व्हायला हक्क कोणता ? येऊं देत आमच्या पायरीला. मग लेकांना प्रपंचाची दगदग ह्मणजे काय असते हें समजूं लागेल ! असें पहा ! श्रीमंतीच्या वांट्याला जगांतलीं सगळीं सुखें आणि आमच्या वांट्याला चिंता, कष्ट, त्रास, दारिद्र्य ! हा कोणत्या देवाच्या घरचा न्याय ! चांगल्या परोपकाराच्या कामांत या पिढीजाद श्रीमंतांच्या पैशाचा विनियोग होईल ही तर आशाच नको. मग तो पैसा जागच्या जागीं कुजत पडण्यापेक्षां दाही दिशांस फांकून गेला तर काय वाईट ! तुझ्या माझ्या वांट्याला तरी थोडा येईल ? (घड्याळाकडे पाहून) अरे ! आठ वाजायला आले. चल, चल. आनंदराव येण्याची वेळ झाली. सर्व तयारी कर. कमलाकर, शामराव वगैरे मंडळीचा अद्याप ठिकाणा नाही. जा, त्यांना घेऊन ये. आणि यतांना सुंदराजीलाही घेऊन येहो.

सुंदर०—बरें ! हा पहा चालला. (जातो.)

मोहन०—आज मला आनंदरावजींकडून दोन हजार रुपये देऊन पांच हजारांचें कर्जसत घ्यावयाचें आहे ह्मणून हा सारा खटाटोप ! या सट्ट्यांत आमचा तोटा होईलसें दिसत नाही ! आणि तोटा ह्मणून कसा होणार ! त्यांच्याकडून घेतलेला पैसा त्यांना पोहचल्यासारखा होईल ! असो. मंडळी येण्याची वेळ झाली. (सुर्च्या वगैरे नीट लावून ठेवतो.)

(आनंदराव भिन्नांसह प्रवेश करतो.)

कमलाकर व शामराव—सरदेसाई महाराजकी जय ! सरदेसाई महाराजकी जय !

मोहन०—(गं भीरपणानें) कमलाकर, शामराव हा काय आचरटपणा चालविला आहे तुम्ही ! सरदेसाई आमचे मित्र खरे. त्यांच्याच नांवानें हा आमचा ' आनंद क्लब ' उभारला आहे ! तरी त्यांचा दरजा आम्हां विसरतां नये. किती झालें तरी ते सरदार घराण्यांतले आहेत. आम्ही काहीं त्यांच्या खांद्यास खांद मिडवून चालायला योग्य नाहीं. समजलां ?

आनंद०—मोहनराव, मित्र ह्मटले कीं सर्व सारखे.

मोहन०—सर्व जरी एकाच माळेंतले मणी असले तरी मेरुमणि ह्मणून असतो ना ? तसे तुम्ही आमचे मेरुमणि. तुमचा मान राखणें ह्मणजे आमच्या क्लबच्या प्रेसिडेंट्याचा मान राखणें आहे. आणि तो राखलाच पाहिजे. तसें करणें आमचें कर्तव्य आहे. आणि कर्तव्यकर्मांत कोणींही चुकूं नये, असें मला वाटतें.

कमला०—(स्वगत) पहा भामटा कसा या खुळसटाला झाडावर चढवतो आहे !

मोहन०—(मधें ठेवलेल्या खुर्चीकडे दोन्ही हात पसरून विनयानें) आनंदरावजी, यावें, बसावें. काय उष्मा होत आहे आज ! (पंखा घेऊन त्यास वारा घालतो.)

कमला०—(एकीकडे शामरावास) शामरावजी, यावें, बसावें ! काय उष्मा होत आहे आज ! (दोन्ही हातांनीं वारा घालतो.)

मोहन०—(रागानें) कमलाकर, काय चालविलें आहेस हें ! तुझे हें असलें वर्तन मला बिलकुल पसंत नाहीं. आमच्या क्लबच्या नियमांप्रमाणें तुझे नांव मेंबरच्या यादींतून कमी करावें लागेल !

कमला०—(स्वगत) पीडा गेली ! दुसरे क्लब का थोडे आहेत ! दुसरा एखादा ताजा तवाना हरीचा लाल हुडकून काढूं ह्मणजे झालें. (रागानें तोंड फिरवून बसतो,)

(सुंदराजी, तबलजी बगैरे येतात. बरोबर सुंदरराव येतो.)

मोहन०—शाबास सुंदरराव. सुंदरजीला घेऊनच आलास. फार उत्तम केलेंस.

सुंदरराव—घेऊन आलों ह्मणजे असा तसा नाही. पदराला पदर बांधून खेचीत आणली.

मोहन०—फाजीलपणा सुरू झाला का पुन्हां ? तोंड बंद कर पाहूं. बरें, सुंदराजी बसा. आज सरदेसायांना अगदीं खूप करा पाहूं. तुमच्या गाण्यानें* त्यांचें मन अगदीं खुलून जाईल असें करा.

सुंदराजी—(हात जोडून) गातें † कशी तरी वेडी वांकडी ! मी आपलीच आहे ना ? गोड मानून ध्या ह्मणजे झालें.

सुंदरराव—विक्रमशशिकलेतलीं चांगलींशीं चार गाणीं ह्मणा ह्मणजे बहार उडेल.

मोहन०—हो हो ! बहार उडेल ! सुंदररावाच्या मनांतून आपण विक्रम ह्मणवून ध्यायचें असेल. परंतु शशिकला व्हायाची सुंदराजीची तयारी पाहिजे ना ?

सुंदरराव—ए-हवीं मी विक्रम नव्हे त्रिविक्रम आहे. परंतु विक्रम ह्मणून घेण्याचा मान आमच्या नशिबी कुठें आहे ? सरदेसायांना तें पद शोभेल. मग मात्र (त्याच्याकडे व सुंदराजीकडे बोट दाखवून) विक्रम-शशिकलेचें जोडपें फारच शोभूं लागलें. (सरदेसाई हंसतो.)

सुंदराजी—या सुंदररावशेटीना घेऊन जाऊन थट्टा करायची हौस !

सुंदरराव—थट्टा कसली त्यांत ? जें खरें तेंच बोललों. त्या चंपाजीपेक्षां आमच्या सुंदराजी किती तरी सुंदर आहेत. मूर्खीं नांवच सु-द-रा-जी !

* नाचानें—† नाचतें.

मोहन०—सुंदर, तुझ्या मनांत हें असेंच चन्हाट चालवायाचें आहे का लवकर काम आटपून घरीं जायाचें आहे ? एकदां तें तोंड मिटणार का नाहीं तें तरी सांग !

सुंदरराव—हे पहा डोळे मिटले ! (कानांत बोट घालून) कानाचे दरवाजे बंद केले ! आणि आत्तां जे-हे-त्ते तोंड बंद करून मुका होतो. (तसें करतो. सर्व हंसतात,)

शामराव --अरे श्वास कोंडून कुठें प्राण टाकशील ! एन्हीवीं काहीं हरकत नव्हती. रंगाचा बेरंग होईल. आधींच उष्मा फार त्यांत आणखी तुझ्यासाठीं तें सोनापुरचें सुख कुणी घ्यावें ?

आनंदराव—आमचे सुंदरराव ह्मणजे एक अजब चीज आहे. (हंसत) बरें, रात्र होत आली. सुरवात होऊं द्या.

मोहन०—सुंदराजी. हं. चालूं द्या.

सुंदराजी-(नमस्कार करून.)

॥ पद ३८ ॥

चाल—क्षणमधुना नारायण०

सुखद अशा गोपीजनसर्वे वानिं विहरत तो श्रीहरी ॥ धृ० ॥
कुसुमित सकल वनीं किति नाचती हंसत डुलत ब्रजनारी ॥१॥
मुरलिनादहि अंबरिं तुंबत मनहरण करि मुरारी ॥ २ ॥

आनंद०—(मधून मधून) शाबास शाबास ! जीते रहो ! (असें ह्मणत तिच्या जवळ खुर्ची ओढून व तिच्या हातांत आंगठी घालून) ही घ्या लहानशी नजर ! मोहनराव ! खरोखर फार आनंद झाला ! हें रत्न आजपर्यंत माझ्या नजरेआडच ठेवलेलें !

मोहन०—माफ करा ! ही सुंदराजी ह्मणजे इंद्राचा ऐरावत आहे. तो बक्षीस मिळाला तरी पोसतां येणें शक्य नाहीं.

आनंद०—अं: ! त्याची काळजी सोडून द्या ! वडिलांच्या पुण्यानें काहीं कमी नाहीं. बरें. चालूं द्या.

(शामराव सर्वास एकेक दारूचा पेला आणून देतो. मोहन सोडून इतर सर्वजण पितात.)

आनंद०—मोहनराव ! हें काय पण ! कां हल्लीं मद्यपाननिषेधक कमीटीचे मेंबर झालां आहां कीं काय ? मी पण मेंबर आहे ! परंतु औषध समजून घ्यायाचें ! त्यांत कांहीं शपथ मोडल्या सारखें होत नाही !

मोहन०—छे हो. हल्लीं माझी प्रकृति बरी नाही ! शिवाय आज मला उपोषण आहे !

● आनंद०—असें असें, तर मग आमचा आग्रह नाही ! कोणीही धर्मबाह्य काम करूं नये. बरें, सुंदराजी, चालूं या.

मोहन०—(स्वगत) यांच्या प्रमाणें मी क्षिणू लागलों तर सर्व काम फसून जाईल !

सुंदराजी—(गाते)

* ॥ पद ३९ ॥

चाल-सखेरी भैका पिया विन.

हरितें राधा नाचवि कुंजवनीं ॥ धृ० ॥ हरी जग
विसरत खेळत नाचत दिनगत करी भुवनीं ॥ नाचवि ॥
सुंदर रव वेणुचा स्वमुखीं काढी भया । त्यजुनि पशु-
गण येति मग भुलती कृष्णराया ॥ देउनि मुद त्यां
नाचे वाजवी गोड मुरली । अधर सुपान तेंवि करि
धन्य सखा कृष्ण जनीं ॥ १ ॥

(गात नाचते.)

मोहन०—(डुलत असलेल्या व मधून मधून टाळ्या वाज-
वीत असलेल्या आनंदरावास पाहून स्वगत) हे राजश्री अगदीं
तानांत आहेत. आणखी वेळ जाऊं दिली तर हे इतर आपल्या
सोबत्यांप्रमाणें बेशुद्ध होऊन पडतील. तेव्हां आपलें कार्य साधावें

* प्रोजेक्पनीनें नृत्य दाखवावें.

हैं बरें. (उघड) सुंदराजी, जरा विश्रांती घ्या. आनंदराव, (त्याच्या हातास धरून) असे या पाहूं. (त्याला जरा लांब नेऊन बसवून) आतां रात्र बरीच झाली. पुरे करूं, नाही ?

आनंद०—(मद्यप्या प्रमाणें) चालूं दे-पहाट पर्यंत चालूं दे.

मोहन०—मग मला ज्वलपूरला जायचें आहे ना ! (घड्याळ काढून) आणखी अर्ध्या कलाकांत मला गाडी साधली पाहिजे.

आनंद०—मग मला ते रुपये दिल्याशिवाय जाणार !

मोहन०—रुपये आणले आहेत मी बरोबर ! तुम्ही तें खत लिहून आणलें आहे का ?

आनंद०—(कोटाचा खिसा वर धरून) हें पहा पांच हजारों कर्जखत ! खिशांतून काढून घ्या ! अगदीं तुम्ही मसूदा करून दिला होता तसें लिहून आणलें आहे ! वाचून पहा !

मोहन०—(काढून वाचून) वाचणार काय त्यांत ! एन्ही खत तरी कशाला हवें होतें ह्मणा ! पण ही वहिवाट आहे ! आपण होऊन कां मोडावी ! बरें (आपल्या खिशांत घालून) हे घ्या दोन हजार रुपये. लवकरच परत देण्याची व्यवस्था करा बरें, का ! तुमच्या अन्नूच्या बचावासाठीं हे मी दिले आहेत माहित आहे ना !

आनंद०—(घेऊन व त्याच्या गळ्यास मिठी मारून) मोहनराव, खरे मित्र ह्मणावें तुम्हाला. इतर सारे चोर आहेत ! बरें, आतां जाऊं. हे घ्या पन्नास रुपये सुंदराजीला द्या. तिनें बहार उडविली !

मोहन०—(रागाचा आविर्भाव करून) हें काय भलतेंच आनंदराव ? तुम्ही आतांच तिला पटकन् पांचशें रुपयांची हिऱ्याची आंगठी दिली ! आणखी हे रुपये कशाला ? मी काय द्यायचें ते देईन तिला ! विनाकारण असे पैसे उधळूं नयेत !

आनंद०—जाऊं दे हो. या तुम्ही.

मोहन०—या ना ? माझ्या बापाचें काय जातें ? सुंदराजी, सरदेसायांनीं पन्नास रुपये दिले आहेत तुम्हाला !

सुंदराजी—(लवून पायां पडते व घेते) आनंदराव शेट-
जीकीं दौलत ज्यादा ! (असें त्रिवार ह्मणते.)

मोहन०—आतां चला तुम्ही. (कमलाकर, शामराव, सुंदरराव यांस एकेक ठोसा मारून) उठा, पडले आहेत पहा कसे पशू सारखे ! (ते उठतात व जाण्याची तयारी करतात.)

सुंदराजी—(हात जोडून) घरीं जातांना आमच्या घरा-
वरून जावें. गरीबाची पानसुपारी घेऊन जावें.

आनंद०—अलबत्त ! चला बरोबरच जाऊं. (क्षिणत जातात.)

(प्रवेश समाप्त.)

प्रवेश २ रा.

(कुसुम व मधुकर दिवाणखान्यांत बोलत बसलीं आहेत.)

कुसुम—तरी मला वाटतें आपण इकडून गेल्यास दोन वर्षे झालीं असतील !

मधु०—हो. दोन वर्षे तर होऊन गेलीं आणि या काळांत मी प्रवासही बराच केला. संबंध एक वर्ष उत्तरहिंदुस्थानांत होतो. रजपुतस्थान, बुंदेलखंड वगैरे प्रांतांत दुष्काळ पडून अन्नान्न ह्मणून तडफडणाऱ्या जिवांस धनिक लोकांकडून द्रव्याची मदत मिळविण्यासाठीं मला रात्रंदिवस खपावें लागे. ईश्वररूपेनें हें वर्ष

सुबत्तेचें जाईल अशी आशा दिसल्यावर मी दक्षिणेकडे वळलों आणि सामाजिक गोष्टींसंबंधानें बारकाईनें माहिती मिळवीत मिळवीत थेट रामेश्वरापर्यंत जाऊन आलों. कुसुम, तुला काय सांगूं ! मी माझ्या कामांत गुंतल्या वेळीं मात्र काय ती तुझी मला आठवण होत नसे. परंतु कामाशिवाय एक पळभरही बसलों ह्मणजे तूं माझ्या दृष्टिसमोर एकदम उभी रहात होतीस ! सरें ह्मटलें असतां जिचा माझा संबंध समाजांतील दुरभिमानामुळे चुकला तिचा निजध्यास करणें हें योग्य नव्हे हें मी जाणतों. परंतु विचार, विवेक, ज्ञान यांतून एकही माझ्या उपयोगी पडत नसून मी अजाणाप्रमाणेंच तुझ्या चिंतनांत आयुष्य घालवीत आहे.

कुसुम—त्या गतकालाची मला फिरून आठवण देऊं नका. आपल्याहून माझ्या मनाची स्थिती अधिक वाईट झाली आहे. आपण बोलून चालून पुरुष आहां. दिवसाच्या चौवीस तासांतून आपली निम्मी अधिक वेळ तरी कामांत जात असावी. परंतु माझी सगळीच वेळ रिकामी जात असल्यामुळे मला आपणांप्रमाणेंच अनेक विचार येऊन मनाला अगदींच उचंबळून टांकतात. ज्या वस्तूच्या जवळ गेलें असतां पूर्वी घडलेल्या अनेक गोष्टींची आठवण होण्याचा संभव आहे, त्या मी अगदींच टाकून दिल्या आहेत. तरी मेलें मन वाईटच. जागें असतांना तें दाबण्याचा यत्न करितें परंतु निजल्यावर स्वप्नांत असतांना माझ्या निश्चयशक्तीचा काय उपयोग होणार ! दत्तमंदिरांतील आपली भेट, बागेतील प्रेमळ भाषण यांसारखे देखावे माझ्या नजरेसमोर येतात आणि मी एकदम जागी होतें. मग रात्रभर उसासे टाकीत अंधरुणावर पडून रहावें लागतें. हल्लीं हल्लीं तर माझे मन अगदींच अस्वस्थ झाल्यापासून जागी झालें ह्मणजे तुकारामाचे अभंग पाठ करण्याचा परिपाठ ठेवला आहे. मी निर्भीडपणानें बोलतें ह्मणून माझ्याबद्दल मनांत भलताच विचार आणूं नये. सरोसरच सांगतें हीं त्रासदायक समाजबंधनें तोडून टाकणें शक्य असतें तर इतक्यांत मोकळी

होऊन आपणाबरोबर सन्याशिणीसारखी गांढलें असतें. तुझाला-
ही तुमच्या सेवेला एक बहीण मिळाल्यामुळें लोकसेवा करण्यास
विशेष दुरूप आला असता. परंतु करूं काय ! मी जात्याच
अबला ! आणि—

* ॥ पद ४० ॥

चाल-जन खुळावले०

अदर्यं नर किती । स्त्रियांसि शास्त्र सांगती ॥ धृ० ॥

हितकारक नरां नियम । ह्यणाति नारिजात अधम ॥

बंधनेंहि त्यांसि कठिण । जावें कवणांसि शरण ॥ १ ॥

मधु०—(दुःस्त्रानें) कुसुम, ज्या गोष्टी मी बोलूं नयेत त्या मी
सहज बोलून गेलों याबद्दल मला क्षमा कर ! असे उद्गार माझ्या तों-
डून निघतील या भीतानें इकडे आल्यावर तुला भेटल्याशिवाय
जावें असा माझा विचार होता परंतु तुला पाहिल्याशिवाय माझ्यानें
जाववेना ह्मणून आलों.

कुसुम—आपले विचार सांगितले ह्मणून त्यांत काय वावगें झालें ?
मी काय किंवा आपण काय, मनांतली तळमळ उघडी करून दाख-
विली नाही तरी ती शेवटपर्यंत जिवाला जाचत असायाचीच !

मधु०—(दीर्घश्वास सोडून) उभयतःच्या अंतःकरणातील शुद्ध
प्रेमाची निराशा झाल्यामुळें आह्मी झुरत जाणें नशीबीं आलेंच !
असो ! जेथें इलाज चालण्यासारखा नाही तेथें विनाकारण कष्टी
होण्यापासून तरी फायदा काय ! कुसुम, माझा आयुष्यक्रम मी
ठरविला आहे. तुझा तर समाजानें ठरवून दिलाच ! तेव्हां तुझी
इच्छा असेल तर तुला सध्यांच्या स्थितींत मोठ्या मजेनें राहून
लहानपणच्या साऱ्या वेड्या कल्पना पार काढून टाकणें शक्य आहे !

* हे पुरुष तरी किती निर्दय ! स्त्रियांसाठीं काय ते शास्त्रनिबंध ! पुरुषांना
सर्व नियम फार सोपे आणि हितावह करून ठेविले आहेत. परंतु स्त्रियांस मात्र
फार बंधनें घालून ठेविली आहेत. अशा स्थितींत शरण तरी कुणाला जावें ?

कुसुम—आपल्याला माझ्या स्थितीची बरोबर कल्पना नाही
हणून आपण असे बोलतां.

* ॥ पद ४१ ॥

खगाज-गजल.

चंद्रमा नच सन्निधीं मग अब्धि केंवि उचंबळे ।
अंबुजा उल्हास ये का जरि न संगतिं रवि मिळे ॥ धृ० ॥
पत्निधर्म मि जाणतें । कोठें न परि मन लागतें ।
दाटलें बहु दुःख होइ न उपायें ही मोकळें ॥ १ ॥
प्रेम जळलें अंतरीं । शून्यता दिसतसे भूवरी ।
मग कष्टि हें मन केंवि उचितहि कर्म करण्यातें वळे ॥२॥

मधु०—कुसुम, तूं तुझी स्थिती इतकी कष्टमय करून घ्यावी
हें मला बिलकुल योग्य दिसत नाही. ज्या पुरुषाशीं तुझी जन्माची
गांठ पडली आहे त्याच्याबद्दल मनांत आदर व प्रेम उत्पन्न करून
घेणेंच तुला योग्य होय ! सुदैवानें आनंदरावही चांगल्या संभावित
कुटुंबांतले तरुण आणि होतकरू गृहस्थ आहेत. त्यांच्यावर ल-
क्ष्मीचा वरदहस्त आहेच. तेव्हां तुला प्रापंचिक सुख मिळण्यास
तर हरकत नाही ? मानसिक सुख मिळविणें तुझ्या हातच
नाहीं का ?

॥ पद ४२ ॥

पितू-गजल.

तव मानसीं विचार करुनी उपजवीं उल्हास ।
दिसतेस कां उदास ।

* चंद्र जवळ नसल्यावर समुद्रास भरती येईल कशी ? सूर्यास्त झाल्यावर
कमलें फुलतील का ? मला स्त्रीधर्म सर्व ठाऊक आहे. आणि माझे कर्तव्यकर्म
करण्यास मी फार प्रयत्न करितें. परंतु मेलें मन कुठेंच लागत नाहीं. मनांत दुःख
दाटलें आहे. तें कितीही उपाय केले तरी मोकळें होत नाहीं. अंतःकरणांत प्रेम
नाहीं; सर्वत्र शून्यता दिसते मग माझ्या हातून कोणतेंही काम होत नाहीं यांत
नवल काय ?

नच खिन्न तूं होई त्यजुनी सकलही विलास ।

करोनि घेसि त्रास ।

जड जीव होई अविचारानें, जीवनहेतु जाण ।

जंभ अंगिं वसे प्राण । मन निग्रहें जिंकीं पुरें ।

देहीं भरीं सुत्राण । न कशाची मग वाण ॥ १ ॥ *

कुसुम—(डोळ्यास पदर लावून) मी काय ह्मणतें याचा समज आपणास पडला नाही तेव्हां कित्येक दुःखदायक गोष्टी मी आपल्या तोंडानेंच सांगणें भाग आहे. मी या घरांत आल्यावर समाधान मानण्यास मला एकच कारण होतें आणि तें कोणतें ह्मणाल तर इकडची श्रीमंती. परंतु तीही बहुतेक आह्माला सोडून गेल्यासारखाच आहे !

मधु०—(घाबरल्यासारखा) कुसुम, तूं काय ह्मणतेस हेंच मला समजत नाही. हा घरांतला धाट, ही सुशोभित खोली, जिकडे तिकडे काम करणारीं वाड्यांतलीं चाकर माणसें हें सर्व पाहिलें; याच्यावरून तूं सांगतेस तें मला खरें वाटत नाही.

कुसुम—घराचा खांब आतून किड्यांनीं पोखरून टाकावा आणि बाहेरची जिल्हाई जशाची तशी राहावी त्यांतलाच हा प्रकार आहे ! आज दोन तीन वर्षे पैशाला सारखी ओहोटी लागली असून मी या बेबंदीला आळा घालण्याचा यत्न केला परंतु तो काहीं केल्या साधत नाही. अनेक स्वार्थी व दुराचारी लोकांच्या हातीं आपली अन्न आणि संपत्ति देऊन बसल्यावर संसार सुखावह होण्याची आशा कुठून राहणार ? हल्लीं तर ज्याचें त्याचें देणें होऊन इकडच्या जिवाला चैन नाहीसे झालें आहे ! कित्येकदां तर चार चार आठ आठ दिवस घरीं येणेंच होत

* तूं विचारानें मनास जिंकलें पाहिजे ह्मणजे अंतःकरणांत उल्हास उत्पन्न होईल. अशी उदास होऊं नको. अविचारी होऊं नये. हा मनुष्यदेह परमेश्वरानें तुला दिला त्याचें महत्व जाणून आपली स्थिति सुधारण्याच्या प्रयत्नास लाग,

नाहीं. जिवांस वैतागल्यासारखें करायाचें ! मुद्रा कावरीबा-
वरी झालेली ! रात्रीची झोंप देखील धड नाही ! या कुशीवरून
त्या कुशीवर लोळ्याचें ! हें सर्व पाहून माझ्या जिवाला काळजी
लागून राहिली आहे.

मधु०—कुसुम, हे तुझे शब्द ऐकून माझ्या मनाला एकदम
चरका बसल्या सारखें झालें ! दोन वर्षांमागे मी नानांस भेटलों
तेव्हां आनंदरावजींच्या वर्तनाबद्दल त्यांनीं जरा संशय दाखवि-
ल्याचें मला स्मरतें; तरी या थरास गोष्टी येतील हें माझ्या ध्यानीं-
ही नव्हतें. हाय हाय ! या शहरांतील कित्येक कुळांचे आणि समा-
जाचे ते मेंबर असून त्यांनां रस्त्यावर आणणारा एकही गृहस्थ
भेटला नाही काय ! आमचे लोक इतके कमकुवत आणि बे-
पर्वा झाले काय ! आपल्या देशांतील लाखो गरीब लोकांत नांद-
णारें एखादें श्रीमंत घराणें राखून ठेवण्याचा अभिमान त्यांच्यांतून
गेला काय !

कुसुम—दुर्व्यसनी चांडाळांच्या हातून सोडविण्यास मोहनराव
नांवाच्या एका गृहस्थानें मात्र फार खटपट केली. कित्येक वेळां
इकडची अन्नू राखण्यासाठीं आपल्या पदरालाही खार लावून घे-
तला झणून ऐकतें. परंतु त्या एकट्या विचाऱ्याचें या चां-
डाळां पुढें काय चालणार ! हल्लीं इकडचा स्वभाव आवडेनासा
होऊन त्यांनीं वारंवार येणें देखील बंद केलें.

मधु०—असो. इतक्या नरपशंत तो एकटा तरी सज्जन भेटला,
हें त्यांतल्या त्यांत समाधान मानायाला कारण आहे. बरें कुसुम
जें पुढें होणें असेल तें कधीं कांहीं चुकवितां येत नाहीं. तरी आप-
ल्याकडून होईल तो यत्न शेवटपर्यंत करण्यांत कसूर करूं नये
हा मनुष्यधर्म आहे. मी आतां तुझा निरोप घेतों. आणि या
मोहनरावांस गांठून त्यांच्याकडून एकंदर स्थिति समजून घेतों.
शक्य ते उपाय करून तुझ्या मनाला स्वास्थ्य मिळवून देण्याच्या

खटपटीस लागतो. हेतु सफल करणें ईश्वराधीन आहे. (जाण्यास निघतो) पुन्हां लवकर तुला भेटेन बरें का !

कुसुम—मी तुझांला काय सांगू. (त्याच्या मागून घरा-बाहेर येते. पडदा पडतो.)

* ॥ पद ४३ ॥

चाल—जागृत ठेवा, लग्नाची ही०

प्रेमळ बंधु पूर्व जन्मिंचे सहकारी ॥ धृ० ॥

राखुनि घ्यावें भगिनीतें अबला मी नारी ।

आनंदाचा दिवस दाखवा मजला संसारीं ॥

व्हावें सहकारी ॥

मधु०—(आपले डोळे पुशीत तिच्या पाठीवरून हात फिरवितो व जातो. ती डोळे पुशीत घरांत जाते.)

प्रवेश समाप्त.

३ प्रवेश ३ रा.

(धर्मशाळा—आजूबाजूस संन्याशी बसले आहेत. मधुकर वाचत बसला आहे.)

मधु०—(नानासाहेबांना प्रवेश करतांना पाहून) या नाना, बसा. (नमस्कार करतो.) इकडे बसायला आमच्या जवळची खुर्ची ह्मणजे हें चर्मासन ! (हंसतो)

नाना०—(सुस्कारा टांकून) बाबा, तुझ्या मनांत असतें तर तुझ्या विद्येच्या बळावर तूं मोठ्या रंगमहालांतही राहिला

* तुम्ही पूर्व जन्मींचे माझे बंधूच आहां असें मी समजतें. मी तर अबल आहे. तुमची बहीण असें समजून माझें रक्षण करा; आणि मला फिरून आनंदाचा दिवस दाखवा.

असतास. परंतु या निर्दय आणि अविचारी जगाचा या लहान वयांतच तुला वीट येऊन या संसारतापत्रयांतून तूं मोकळा झालास. तूलाच मी खरा भाग्यवान् समजतो. आमची पूर्वपुण्याई तुझ्या इतकी बलवत्तर नाही ह्मणून आम्हांला रात्रंदिवस त्रासांत रहावे लागते ! मधुकर, या गांवीं येतांच आमच्या घरीं यायचें सोडून या भिकार धर्मशाळेंत राहिलास हें मात्र मला आवडलें नाही. तुझा निरोप मी पहाटे उठतांच मला समजला आणि तो असा कीं नित्यानंदधर्मशाळेंत एक दक्षिणी बैरागी उतरले आहेत आणि त्यांनीं मला भेटण्याबद्दल सांगितलें आहे. हा निरोप घेऊन येणाराही एक बैरागीच होता ह्मणून घरीं सांगितलें.

मधु०—इकडे आल्यावर मी आपणास भेटल्याशिवाय गेलोंच नसतो. आतां आपल्या घरीं राहण्याबद्दल ह्मणाल तर मी अलीकडे कोणाही प्रापंचिक मनुष्याच्या इथें राहत नाही ! अशा धर्मशाळाच आमच्या वास्तव्याला योग्य आहेत. नाना, मी आपणास जो निरोप पाठविला तो एका महत्त्वाच्या कामासंबंधानें असून तें कामही फार नाजूक आहे. कांहीं गोष्टी मला आपल्यापाशीं सांगावयाच्या आहेत. त्या मी माझ्या अधिकाराबाहेर सांगितल्या सारख्या होण्याचा संभव आहे, तरी आपण मला क्षमा केली पाहिजे.

नाना०—मधुकर !

* ॥ पद ४४ ॥

“ पधपमगरिसा ”—सुरावटीचे चालीवर.

धन कनक घरा टाकुनी फिरती जे वाहुनी प्रिय शरीरा ।

तयां सर्वाहि अधिकार खरा ॥ धृ० ॥

* जे घरदार पैसा यांचा त्याग करून लोककल्याणार्थ आपला देह झिजवीत असतात त्यांना आमच्यासारख्या अविचारी लोकांची कानउघाडणी करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. रात्र पडल्यावर जसा दीप योग्य मार्ग दाखवीत असतो तसा सज्जनही सन्मार्ग दाखवितो. ह्मणून तर सर्व जंग त्याच्या-पुढें नमून असतें.

पथ बरा दिवा कळवी जंव जातां दिनमणि रात्रि घरा ।

तेवी सुजन असे बहु बुध त्या नमित धरा ॥ १ ॥

तेव्हां तूं जें सांगणार आहेस त्याबद्दल मला बिलकूल वाईट वाटण्याचें कारण नाही.

मधु — नाना, मला इकडे येऊन एक आठवडा होऊन गेला. मी आल्यानंतर दोन दिवसांनीं ताईला भेटलों. त्यावेळीं तिनें जी आपली हकीकत सांगितली ती ऐकून माझे हृदय दुःस्वानें फाटून गेलें. तिची स्थिति थोडी तरी सुधारण्याचा उपाय आहे किंवा कसा हें पाहण्यासाठीं मी खरी हकीकत समजून घेण्याच्या प्रयत्नास लागलों. आनंदरावांच्या व त्यांच्या दुष्ट मित्रांच्या मार्गे गुप्तपोलि-सांची योजना करून एकंदर खरी स्थिति समजून घेतली. त्यावरून बिचाऱ्या आनंदरावांना कसें फसविलें हें सर्व समजून आलें. त्यांच्याजवळची रोकड शिष्टक सुमारे पन्नास हजार रुपये त्यांनीं घालविलीच. शिवाय सट्ट्यांत पडून पुन्हां तेवढेंच कर्ज त्यांच्या डोईवर झालें आहे !

नाना०—(घाबरून) काय ह्मणतोस मधुकर ! ही दुःस्वाची कहाणी माझ्यानें ऐकवत नाहीं. पहा माझ्या छातींत धडकी भरल्याप्रमाणें झालें ! आतां पुढें कसें व्हावें ? हाय हाय मी पोरीचा सर्वस्वीं घात केला ना ?

* ॥ साकी ४५ ॥

पत्नीच्या शरसंधानाला भिउनि घात कन्येचा ।

केला म्यां अधमानें आतां तात असोनि तिचेचा ॥

वैरी बघ झालों । माझ्या कर्तव्या चुकलों ॥ १ ॥

* घरांतल्या टांचणीस भिऊन मी सर्वस्वी पोरीचा घात केला. प्रत्यक्ष पित्यानेंच मुलीचा गळा कापला ना ? हाय हाय, मी तिचा शत्रूच झालों !

मधु०—नाना, धीर धरा—

* ॥ पद ४६ ॥

चाल-दृष्टि भरे जलभारें०

प्रसंग ऐसे येती । भीती । उपजविती दुखवीती,
परि धीर न नर सोडीती ॥ धृ० ॥ सदुपायें दुस्थि-
ति सुधारण्या झटती मानव ईश्वर चिंतुनी चिंतीं
॥ १ ॥ धीर धरी गंभीर तोचि जर्गी तरुनि जा-
तसे हा भवसागर अंतीं ॥ २ ॥

नाना०—सर्वस्वाचा नाश होऊन गेल्यावर धीर धरणार
कसला ? (डोळ्यांस पदर लावतो.)

मधु०—नाना, मी कांहीं उपाय शोधून काढला आहे. त्या-
प्रमाणें करून पाहूं. आनंदरावांस मी लवकरच गांठून त्यांचेही
हृद्गत जाणून घेतों. मला तर अजून आशा आहे कीं मी त्यांच्या
सुटकेचा थोडाबहुत उपाय करीन. आमच्या कार्यांत फक्त एका-
कडून मात्र विघ्न येईल अशी मला भीति आहे आणि ती कोणा-
कडून ह्मणाल तर मोहनराव नांवाच्या त्यांच्या मित्राकडून. परंतु
हा देखील वठणीस येईल असें करण्याच्या प्रयत्नास मी
लागलों आहे !

नाना—कोण ? मोहनराव ? तो मोठा सुज्ञ आणि विचारी
पुरुष आहे हें मी त्याजपाशीं चार दोनदां भाषण केलें यावरून
सांगतों. त्याला बाळेबद्दल फार वाईट वाटतें !

मधु०—नाना ! या कुलांगारांनीं केवळ बतावणीसाठीं पाठ
करून ठेवलेल्या मोहक भाषणावर जाऊन फसूं नका ! हा मोह-
नराव अधमाधम आहे. ताईसही त्याच्याबद्दल पूज्य बुद्धि आहे.
परंतु आनंदरावांच्या नाशाला जे कारणीभूत झाले त्यांच्यांत
याच्या इतका निर्दय, कपटी आणि स्वार्थी दुसरा कोणी नाहीं
हें तुमच्या प्रत्ययाला लवकरच येईल !

* असे प्रसंग प्रपंचांत येतात ह्मणून धीर सोडून कसें चालिले ? देवावर
भार टाकून आपली स्थिति सुधारण्याचा उपाय शोधून काढला पाहिजे.

नाना०—या जगांतलें गूढ तरी कसें उकलेल ! त्यांतून आम-
च्यासारख्या भोळ्या लोकांना तें समजणें कठीण आहे. (दोघे
संन्याशी एका बाजूस राहून मधुकरास खुणेनें बोलवितात.)

मधु०—बरें नाना, आपण आतां जावें. कारण, ते पहा संन्या-
शाच्या पोशाखानें दोघे गृहस्थ मघांपासून माझी वाट पहात उभे
आहेत. ते दोघेही माझ्या गुप्त हेरांतले असून विशेष कांहीं बातमी
त्यांनीं आणिली असावी ह्मणून ते माझी फार उत्सुकतेनें वाट
पहात असावेत ! मी एक दोन दिवसांत पुन्हां आपणास भेटेन.

नाना०—(उठून) बरें. मी तर सर्वपरी पंगूच झालों
आहें. इतकेंच नाहीं. तुझ्या हातून माझ्या बाळ्छ्या कल्या-
णाचें कांहीं झाल्यास तें पाहण्यास देखील मी जगेन किंवा कसें
याची मला शंका आहे.

मधु०—नाना, आपणास मी सांगितलें ना, मनुष्यानें प्रसंग
आला असतां धीर सोडूं नये ह्मणून.

नाना०—(सुस्कारा टाकून) कसला धीर आणि कसलें काय !
बरें येतो मी आतां. (जातो. मधुकर त्या दोघांही संन्याशांस खुणेनें
आंत जाण्यास सांगतो व आपण नानासाहेबांबरोबर येतो.
पडदा पडतो.)

(प्रवेश समाप्त.)

प्रवेश ४ था.

(सुंदराजीचा सुशोभित बंगला—मोहनराव पलंगावर जाऊन बसतो.)

मोहन०—(दासी प्रवेश करिते तीस) सुंदराजी काय कर-
तात घरांत बसून ?

दासी—बाई चहा घेतात.

मोहन०—बरेंच झालें मग ! बरोबरच पिऊं ह्मणावें. (दासी 'जी' ह्मणून आंत जाते.)

मोहन०—(आपल्या बरोबर टिनच्या पेटींत आणलेले दागिने एकेके वर उचलून पुन्हां ठेवीत—स्वगत) हें युगच विलक्षण ! काय हा घटोत्कची व्यापार ! सुंदराजीचे अस्सल सोन्याचे दहा हजारांचे दागिने नेऊन त्यांच्या ऐवजीं हे दोनशें रुपये किमतीचे नकली दागिने द्यावयाचे ! परंतु हें नकली असें कोण ह्मणेल ? हें पिंच गोल्ड सोनें, टेटचे बनावट हिरे, यांचा जन्म आमच्यासारख्या चतुर लोकांच्या सुखासाठींच ह्मणायाचा ! (पेटी बंद करून) आगगाडी, आगबोटी यांसारखी कल्पना निघाल्या पासून आमच्या धंद्याची किती सोय झाली आहे बरें ! पाहिजे त्या ठिकाणाहून पळ काढतां येतो.

सुंदराजी—(चहाचा पेला नटत मुरडत त्यास आणून देते.)

मोहन०—(पिऊन) सुंदराजी, गाण्यांत आणि नाचण्यांत तूं वाकबगार तशीच चहा करण्यांतही वाकबगार दिसतेस ! वाः असा कपू इराण्याच्या इधेंही नजरेस पडायचा नाही. एकदां दिला तर रोज मागून घेईन ह्मणून आजपर्यंत माझी तहान दुधावरच भागवीत होतीस वाटतें !

सुंद०—छे छे ! आमच्या हातचा चहा तुहाला चालतो कीं नाहीं हें मला समजावें कसें !

मोहन०—तुझ्या हातचें न चालायला काय झालें ! घरीं जाऊन स्वच्छ आंघोळ केली, संध्यावंदन झालें, कीं पुन्हां पूर्ववत् सोंवळे !

सुंद०—(हंसत पानाची पट्टी देऊन) ध्या विडा. (लडिवाळपणानें त्याच्या जवळ बसून व पेटी उचलून) या पेटींत जडसें काय भरलें आहे ? घरीं दागिने करून आणले आहेत कीं काय ?

मोहन०—असे दागिन्यांत दहा हजार रुपये अडकवून टाकण्या-

इतके का आह्मी मूर्ख आहों ? आमच्या धंद्याला दहा हजार मिळाले ह्मणजे एका वर्षांत त्यांचे एक लाख देखील होतील !

सुंद०—मग असे नुस्ते लाखच जमवून काय करणार ? (हंसत) घरच्या बायकांना दागिने नकोत !

मोहन०—कशाला हवे आहेत दागिने ! नवरा श्रीमंत आहे ह्मणून लोकांना ठाऊक असले की बायकोच्या अंगावर दागिने दिसत नसले तरी पेटांत आहेत असेच ह्मणणार. विचारा गरीब असला आणि पोट मारून चार दागिने केले आणि बायकोच्या अंगावर घातले की ह्मणणार कोणाकडे तरी भीक मागून उसने आणले आहेत ! असेच ह्मणणार की नाही ! दागिने घालायाचे हे लोकांचे डोळे दिपविण्यासाठीच की नाही ! दागिने नाही घातले ह्मणून आमच्या बायका आह्माला कमी आवडणार आहेत ! आतां तुह्माला मात्र त्यांच्याशिवाय चालायाचें नाही. घरांत चार ग्यासचे दिवे, चार दोन मोठे आरसे, चांगले जडावाचे दागिने, (तिच्या गालास चिमटा घेऊन) तोंडास थोडी पॉवडर आणि गालांस गुलाबी रंग, इतका सरंजाम नीट सांभाळला की आमचे आनंदरावांसारखे तरुण श्रीमंत तुमच्या पायांवर मस्तक ठेवायला आलेच ! बरे या गोष्टी राहू देत आतां. मी आज इंदुरास जात आहे. आठ पंधरा दिवस तरी मी तिकडे राहणार. तेव्हां ह्मटलें जाण्याच्या अगोदर तुझे दागिने परत तुझ्या ताब्यांत द्यावे. मग आपलें स्वस्थ काळजी वांचून राह्यला हरकत नाही. मला ऐन प्रसंगी देऊन माझी अब्रू सांभाळलीस हेच मोठे उपकार !

सुंद०—मग इतक्या घाईने देऊन जाण्याइतकें त्यांत काय होते ! इंदुराहून आल्यावर दिले असते तरी चाललें असतें !

मोहन०—वाः वाः ! हा बावळटपणा कामाचा नाही बरें ! जग किती लबाड आहे ठाऊक आहे ! डोळ्यांत तेल घालून जपावें ला.

गते ! हा विषय ह्मणजे विष आहे. तें ज्याचें त्याला देऊन टाकावे हें बरें ! मी इंदुरास गेलों आणि समज कर्मधर्मसंयोगानें माझ्या जिवाला कांहीं कमी जास्त झालें ! मग ? माझ्या नांवानें खडे फोडीत जन्मभर तूं रडत बसणार की नाही ! हा व्यवहार आहे ! जेवढ्यास तेवढा करावा ! आणि आपलाच मनुष्य असला तरी सगळा विश्वास त्याच्यावर टाकून स्वस्थ अजागळा-सारखें पडून राहूं नये !

सुंद०—उगीच भलतेंच काय बोलतां हें ! मी तुम्हांला हे दागिने दिले ह्मणून त्या आनंदरावांना यांतला एक तरी देणार होतें का ! आक्षी तरी मनुष्य पाहूनच वागत असतो.

मोहन०—बरें, पहा नीट तपासून तुझा कंठा, चंद्रहार, सूर्य-हार, नक्षत्रहार सर्व आहेत का नाहीत ते ! मग माझ्या नांवानें ओरडशील !

सुंद०—(हंसत एकेक उचलून पाहून) हो. बरोबर आहेत, परंतु (हेरपिन् उचलून) ही हेरपिन् मात्र माझी नव्हे ! इला हिरा बसविला आहे ! काय छामदार दिसते तरी !

मोहन०—ती पिन् तुला आठ दिवसांचें व्याज ह्मणून बक्षीस ! दीडशें रुपयांची आहे बरें का !

सुंद०—(आनंदानें) व्याज ह्मणून नको. पाहिजे तर बक्षीस ह्मणून द्या.

मोहन०—बरें बक्षीस ! बक्षीस !

(मार्गाल दारावर आनंदराव ठोठावतो.)

सुंद०—बाहेर कोण ? दार कोण ठोठावतें ?

आनंद०—मी तो सरदेसाई.

सुंद०—(बोटें मोडीत स्वगत) रडला सरदेसाईपणा !

(उधड) मी कामांत आहे. जरा उभे रहा ! (मोहनरावास) उगाच त्रास द्यायला येतात. सिगारेटला देखील दिडक्या द्याव्या लागतात !

मोहन०—मग दिल्या ह्मणून काय झालें ? पंधा वीस हंजार रुपये तरी उपटले असतील !

सुंद०—मग आज परत द्यायच्या करारानें का घेतले होते ?
(आनंदराव पुन्हा मोठ्याने दार ठोठावतो.)

मोहन०—येऊं दे त्याला आंत. मी बाहेरून आल्यासारखें करतो. (जातो.)

(सुंदराजी मागील दरवाज्यानें आनंदरावास आंत घेते.)

सुंद०—बसा, बरें त्या मारवाड्याचे पंचवीस रुपये देण्यांचा हवाला मी घेतला होता ना ! त्याचा उद्यांचा वायदा आहे !

आनंद०—उद्यां कुटून तरी आणून देईन तुला.

सुंद०—काय हो पण तुमच्या पाशीं इतका पैसा होता तो गेला कुठें ?

आनंद०—कुठें गेला हें मी तरी काय सांगूं ? गेला तर खरा. मोहनरावांना विचार ह्मणजे ते तुला सगळें सांगतील.

मोहन०—(प्रवेश करून) काय बुवा, माझे नांव कां घेत होतां ?

आनंद०—सहज । ही सुंदराजी विचारते कीं माझे पैसे गेले कसे ? मीं ह्मटलें, मोहनरावांना विचार !

मोहन०—मी नव्हतों का तुझाला सांगत ? दुर्व्यसनी लोकांच्या नाहीं लागूं नका. ते सारे चोर असून एखाद्या भयंकर वाळवंटासारखे आहेत. त्यांच्यावर कितीही पेशाचा पाऊस पाडला तरी

तो फुकट. पुन्हां कोरडे ते कोरडे ! आतां एक चोर तरी मदत करायला येतो तर पहा ! आणि मदत तरी कसली डोंबलाची करतील ! विहिरींत असेल तर पोहऱ्यांत यईल ना ! तुमच्या स्नेहासाठीं मी मात्र बऱ्याच त्रासांत पडलों आहे. माझ्या सारख्या गरीब माणसाचे पंचवीस हजार रुपये तुमच्याकडे गुंतून राहिल्यामुळे माझा धंदा बसण्याची वेळ आली आहे.

आनंद—पंचवीस हजार कुठले हो ! एकंदर साडे पांच हजार ना ! कागदावर मात्र पंचवीस हजार !

मोहन—वाः वाः ! अफूच्या भ्रमांत ह्मणून तुझाला हीं भाषणें शोभलीं ! नाहीं तर लोक ह्मणतील कीं साडेपांच हजार देऊन पंचवीस हजारांचें कर्जसत लिहून घेतलें ! पुन्हां अशी भाषा बोलाल तर खबरदार !

आनंद०—(घाबरून हात जोडून) माफ करा, काहीं असो. तुझी प्रसंगीं माझ्या उपयोगीं पडलां तेव्हां सरोस्तरच पंचवीस सोडून तीस हजार रुपये दिले तरी कमीच आहेत. बरें, मोहनराव, सुंदराजी जवळून मला थोडी पैशाची मदत होईल असें कराना !

मोहन०—मग मी आणखी मध्यस्थी कशाला करायला हवी ? तुझाला का ती ओळखत नाहीं ! सुंदराजी, सरदेसाई काय ह्मणतात पहा.

सुंदराजी—त्यांना आतां दुसरा उद्योगच नाहीं ! ज्याच्या त्याच्या पुढें हात पसरायचा ! आज महिनाभर अशीच कटकट लाविली आहे मागें !

आनंद०—मोहनराव, पूर्वीं मी इकडे यायला एक दिवस उशीर झाला ह्मणजे ही दारांत वाट पहात तासच्या तास उभी राहत असे. परंतु आतां इला माझे बोलणें देखील कटकटीसारखें वाटूं लागलें आहे ! दरवाजा बंद असला तर तास तास दरवाज्याबाहेर मीं उभें रहावें तेव्हां ही दरवाजा उघडणार ! बधा काय चमत्कार आहे !

सुंदराजी—मग—

* ॥ पद ४३ ॥

त्यांत काय आश्चर्य ? । तुम्ही झालां हो हतवीर्य ॥ ध्रु० ॥

धन गेलें मन भ्रमिष्ट झालें घडतें न करीं कार्य ॥

दारिद्र्यानं पूर्ण गांजिलें खचलें आतां धैर्य ॥ १ ॥

गेली पूर्वेिल हौस लयाला गेलें ही सौंदर्य ॥

कोण करिल मग जवळीं तुम्हां, जा, जा, भिक्षुकवर्य ॥२॥

आनंद०—(रागानें) काय ? काय ह्मणतेस ! चोरटे, वर-
कांती माया दासवून जवळ होतें नव्हतें तें सर्व लुटून घेतल्या-
वर तुझ्या तोंडून असे उद्गार बाहेर आले काय ?

× ॥ पद ४७ ॥

चाल--ते कुटिल कपटि काक जातिचे.

किति नीच कपटि वारयोषिता । लुटुनि

घेति वित्त पुण्य तारुण्याहि नाद हा वृथा ॥ ध्रु० ॥

मायेचें सोंग वरुनि । परि विष मनिं सांठवुनी ।

दंश करिति नागिणि परी धन करिंचें जातां ॥ १ ॥

नीचे ! या तुझ्या वर्तनाबद्दल तुला देहात शासन देतो थांब !
मी तर जिवावर उदार झालोंच आहे. मला कशाचीही पर्वा नाही.
(तिच्या बुचड्याला धरून तिचा गळा चेपतो. मोहनराव " आ-
नंदराव, आनंदराव काय चालविलें आहे हें " असें ह्मणत सोड-
विण्याचा प्रयत्न करतो. अशा वेळीं पडदा पडतो.)

प्रवेश समाप्त.

अंक चौथा समाप्त.

* चमत्कार कसला आला आहे त्यांत ? तुमच्यांत आतां राहिलें आहे
काय ? तुम्ही पुरे निःसत्त्व झालां. पैसा गेला, बुद्धि गेली, केवळ भ्रमिष्ठासारखे
दिसतां. अशा भिकारड्याला कोण जवळ करणार ?

× या किति नीच, किति कपटी, किति दुष्ट ! पुण्य, पैसा आणि तारुण्य लुट-
णाऱ्या ह्या दरोडखोर आहेत. यांचा नाद धरण्यांत अर्थ नाही. वरून मायेचें
सोंग करून या पुरुषांना कपटांनीं फसवीत असतात. मला असें वाटतें कीं, या
ह्मणजे केवळ विषारी नागिणीच होत. केव्हां काय करितांल याचा नेम
नाहीं !

अंक ५ वा.

प्रवेश १ ला.

(हातांत औषधाच्या कुप्या घेतलेला मधुकर रस्त्यानें जात आहे.)

मधुकर—(स्वगत) आतां काय करावें? आनंदरावांची सरी स्थिति मी नानांस कळविली हेंच वाईट झालें. त्यांच्या मनाला जो एकदम धक्का बसला त्यामुळें त्यांना भयंकर ताप येऊन त्यांतच त्यांचा अंत झाला. मी जन्मापासून पितृसुख पाहिलें नाहीं. असें असून यांच्या निधनामुळें केवळ पित्याचा वियोग झाल्याप्रमाणें जर मला दुःख होत आहे तर मोठ्या प्रेमानें आपल्या जिवाच्या पलीकडे जिचें संगोपन केलें त्या कुसुमला किती दुःख होत असावें बरें। तिची आई तर अगदीं भ्रमिष्ठासारखी झाली आहे. त्यांत आणखी आनंदरावांची प्रकृति बिघडून ते अंधरुणास सिकून पडल्यामुळें तिला सगळें जग भयाण दिसूं लागलें आहे यांत नवल नाहीं. आनंदरावांच्या जिवाला काहीं बरें वाईट झालें तर तिचे हाल किती होतील? वसंत इटलाहून परत आला तरी तो आपल्या बहिणीला जवळ करून तिला चांगल्या रीतीनें वागवील हें संभवत नाहीं.

* ॥ पद ४८ ॥

चाल—(घेईं मम वचन हे सुगुणगुणमंजरी)

घेति जन जवळिं जगिं स्वकरिं धन जौवरी ॥ धृ० ॥

बंधु भागिनी सकल आप्तसुतमित्रगण ।

त्यजिति जंव धन जाइ रीति ही भूवरी ॥ १ ॥

*भाऊचंद्र आप्तमित्र हे सगळे पैसे हातांत असेपर्यंत जवळ करितात. पैसा भेल्यावर जवळ कोण येतो? खरोखर हें जग किती तरी दुष्ट! हा संसार तर फार त्रासदायक आहे! देहांत प्राण असेपर्यंत हे तापत्रय चुकणार कसे?

दुष्ट जग ह किती कष्टमय संसृती ।

त्रास चुकति न देहिं प्राण हा तोंवरी ॥ २ ॥

अं: ! मीच मोठी चुकी केली. मी प्रपंच सोडलाच होता. तो पुन्हा या प्रपंचाच्या मगरमिठीं सांपडल्यासारखा झालों आहे. परमेश्वरां! यांतून चांगल्या रीतीनें माझी सुटका कर ! (घड्याळ पाहून) इतक्यांत डॉक्टर भेटतील असें वाटतें. (जातो.)

प्रवेश २ रा.

(आनंदराव आजारी होऊन अंधरुणावर पडला आहे. त्याला चमच्यानें दूध पाजात कुसुम बसली आहे असा देखावा.)

कुसुम—(दुःखानें) आतां काय करूं? सर्वपरी हें जग मला ओस पडण्याची वेळ आली आहे. (डोळ्यास पदर लावून) बाबा, तुम्ही ही मला सोडून गेलां ! तुम्ही एकटेच कां हो गेलां ! मला बरोबर नेली असती तर तुमची सेवा करून देवलोकांत मी आनंदानें राहिलें असतें. माझ्यावर तुमचें अचल प्रेम ! मग याच वेळीं तुम्हांला माझी आठवण कां झाली नाही ! देवा-

* ॥ पद ४९ ॥

चा -काय मी अभागिणी०

खचित भाग्यहान मी । रुतलें या भवकर्दमीं ॥ धृ० ॥

पूर्वजन्मिं काय पाप । केलें कुणि दिला शाप ।

भोगितें अनेक ताप । नको नको पुरे व्याप ।

देवा ने जवळिं तुझ्या बाल ही नमी ॥ १ ॥

* खरोखर मी मोठी भाग्यहीन ! ह्मणून तर या त्रासदायक संसारांत पडलें. देवा पूर्वजन्मीं काय पाप केलें होतें ह्मणून अशी स्थिति मला प्राप्त झाली ही ! देवा, पुरे झालें आतां. या संसारांतून मला एकदांची लौकर मुक्त तरी कर.

(मधुकर डॉक्टरसह प्रवेश करतो. डॉक्टर आनंदरावांस तपासून औषधांची चिठी लिहून देतो.)

. कुसुम—डाक्टरसाहेब, इकडचे प्रकृतिमान आपल्याला कसे काय वाटते ? भिण्याजोगे काहीं नाही ना ?

डॉक्टर—औषधे कोणतीं आणि कशीं घ्यायचीं हे लिहून दिले आहे. तीं नियमानें देत जा. ह्मणजे चार दोन दिवसांत त्यांच्या जिवाला बरे वाटेल. मग मात्र कुठें तरी बाहेरगांवीं जाऊन राहावे लागेल. हवा बदलल्या बरोबर त्यांना बरे वाटल्यावांचून राहणार नाही.

कुसुम—दोन तीन दिवस जरा प्रकृतींत फेर दिसेपर्यंत आपण सकाळ संध्याकाळ येत जावे. आपली फी मी (मधुकराकडे बोट दाखवून) यांजबरोबर लावून देईन !

डॉक्टर—काहीं हरकत नाही. बरे येतो मी, (मधुकरास हातास धरून एका बाजूस) सध्या त्यांना 'डेलीरियम' झाला आहे. दुर्व्यसनांच्या नादीं लागून एवढ्या लहान वयांत आपल्या देहाची इतकी नासाडी करून घेतलेली दुसरी एकही 'केस' माझ्या पाहण्यांत आली नाही. या दुस्वप्यांतून ते बरे होतील, परंतु काहीं कालपर्यंत त्यांच्या मेंदूवर वाईट परिणाम होईल हे खास ! एखादी नर्स आणून ठेवितां येत असेल तर पहा. कारण यांच्या बायकोचीही प्रकृति फार नाजूक दिसते. अशा रीतीने दिवसभर आजारी माणसाच्या शुश्रूषेत राहिल्याने ती देखील आजारी पडण्याचा संभव आहे.

मधु०—मी नर्सची योजना केली आहे. ती आज संध्याकाळी येणार आहे. परंतु नर्स आली तरी ही काहीं एक घटका देखील नवऱ्या जवळून उठायला तयार नाही. आज पंधरा दिवस डॉ. मेधांचे औषध चालू होते. त्या मुदतींत नर्स असतांना देखील ही रात्रंदिवस एकसारखी त्यांच्यापाशीं बसून असे,

डॉक्टर—हिंदु स्त्रियांचें शीलच तसें. परंतु त्याची किंमत जाणून स्त्रियांना योग्य रीतीनें चालविणारे पुरुष मात्र मिळत नाहीत. बरे बसा.

मधुकर—नमस्कार. हा गडी येत आहे. याजबरोबर औषध रवाना करा. (डॉक्टर जातो.)

कुसुम—(चित्तेनें) डॉक्टर काय ह्मणाले ? जिवास कांहीं भीति नाही ना !

मधुकर—छे. घाबरण्याचें कांहीं एक कारण नाही.

कुसुम—आज संध्याकाळीं जरा फुरसत काढून माझे एवढें काम करायला हवें !

मधु०—काय काम आहे ?

कुसुम०—(त्यांच्या हातांत दागिने देऊन) एक हिऱ्याची आंगठी, दोन मोत्यांचीं कुडीं आणि एक नथ आहे.त्यांची किंमत पूर्वीं करतांना दीडहजार रुपये होती ह्मणून आई सांगत होती. तर आज हे दागिने विकून काय मिळेल तें पहा. औषधोपचाराला, डाक्टराची फी वगैरे घायला पैसे लागतील. तेव्हां लवकर विकून जातील असें करावें. माझे सुमारें दहा पंधरा हजारांचे दागिने या घरांत प्रथम आले तेव्हां तिजोरींत घालून ठेविले होते. ते विकाने ह्मणून पेटी उघडली तर आंत काय आहे ! एक नथ तेवढी मिळाली. कुडीं आणि आंगठी माझ्या अंगावर होती ह्मणून राहिलीं. मला दागिने गेल्याबद्दल वाईट वाटत नाही. पण आज प्रसंगाला नाहीत ह्मणून वाईट वाटतें.

मधु०—कुसुम, हे दागिने सध्यां कांहीं विकण्याचें कारण नाही. आनंदरावांस दुखण्यांतून बरे करण्यास लागतील तेवढे पैसे माझ्यापाशीं आहेत ! ते तुझेच ह्मणून समज. मी कित्येक वर्तमानपत्रांचा बातमीदार आहे. त्याबद्दल मला माझा स्वर्च वजा जाऊन

अजमासें सुमारें हजार रुपये दरसाल शिष्टक असतात. सध्यां माझ्यापार्शीं जवळजवळ तीन साडेतीन हजार रुपये शिष्टक आहेत. ते संपल्यावर मग हे दागिने विकण्याचा विचार कळं. डॉक्टर मेधांचे मी तिनशें रुपये काल दिले. आज आलेच्या डॉक्टरची फी मी दिली आहे. आतां तुला माझे सांगणें इतकेंच कीं, आज संध्याकाळीं नर्स येणार आहे. त्यानंतर तूं जागत बसण्याचें बंद करावें. अशा रीतीनें जागलीस ह्मणजे तूंही आजारी पडशील. (दागिने परत देतो.)

कुसुम—

* ॥ पद ५० ॥

राग—कालिंगढा-त्रिवट.

किति वाहुं तरी उपकार ॥ धृ० ॥

अनेक जन्मीं सेवा करितां राहिल शिरिं हा भार ॥ १ ॥

अभागिनीनें जन्मुनि तुह्यां म्यां शिणवीलें फार ॥ २ ॥

मोहनराव—(प्रवेश करून हळूच) कशी आहे आनंदरावांची प्रकृती ?

कुसुम—अजून कांहीं गुण दिसत नाहीं. (मधुकराकडे वळून) हेच ते आमचें हितचिंतक मोहनराव ! आजपर्यंत विचान्यांनीं इकडे शुद्धीवर आणण्याची किति तरी सटपट केली. परंतु मीच दुर्देवी; मग त्यांच्या यत्नास यश कुटून येणार ?

मधुकर. (स्वगत) याची मुद्रा पाहिली तर हा कोणालाही भुरळ पाडण्यास समर्थ होईल असा दिसतो ! मग आनंदरावाला किंवा इला यानें फसविलें यांत नवल कोणतें ? (उघड) हे मला ओळखत नसतील ! परंतु यांना मी ओळखतां.

* हें आपलें उपकारांचें ओझें मी नाहं तरी कशी ? अनेक जन्म घेऊन आपली सेवा केली तरी त्यांची फेड होणें शक्य नाहीं. म्या अभागिनीनें जन्मून तुह्यांला फार त्रास दिले, -

मोहन०—बहिनीसाहेब, मग मी सांगितलेल्या गोष्टीबद्दल चौकशी केली काय ?

मधु०—(कुसुमकडे वळून) कसली चौकशी ?

कुसुम०—ते सांगतात की आपले पंचवीस हजार येणें आहे. त्याबद्दल विचारून नक्की करून घेण्याबद्दल सांगतात; परंतु आज पंधरा दिवस देहाची शुद्धीच नाही. मग विचारणार कशी ?

मधु०—मोहनराव, तुमचें देणें असेल कदाचित्. परंतु त्या-संबंधानें गोष्ट काढण्याची ही का वेळ ! तुम्ही धनकोच जरी असला तरी मनुष्यपणा किंवा व्यवहार विसरून कसें चालेल ?

मोहन०—अहो, आमच्यांत मनुष्यपणा आणि व्यवहार भर-पूर आहे ह्मणून आजपर्यंत उगा राहिलों. चौकशी करायाची या वेळीं नव्हे तर केव्हां ! (स्वगत) यमपुरांत गेल्यावर ?

मधुकर—(त्यास बाजूस नेऊन) जरा बाहेर या पाहूं. इकडे गडबड केली आणि तुमचा शब्द त्यांनीं ओळखला तर बरें नाही. तुम्हांला मी निक्षून सांगतां—ते चांगले होऊन तुमच्याशीं केलेल्या व्यवहाराचा नीट विचार करण्यास लायक होई पर्यंत तुम्ही इकडे येऊन तुमच्या देण्यासंबंधाचा प्रश्न बाईजवळ काढूं नका ! याचा परिणाम कांहीं चांगला होणार नाही.

मोहन०—अहो ! असा फुकटचा वेदांत सांगायला तुमच्या पोटांत दुखणार आहे थोडेंच ! महाराज ! पंचवीस हजार रुपये ह्मणजे कांहीं वाटेवर पडलेले नसतात ! रात्रंदिवस रक्त आटवून जमविलेला श्रमाचा पैसा आहे.

मधु०—श्रमानें असो किंवा लोकांचे गळे कापून असो कसाही जरी तुम्ही हा पैसा मिळविलेला असला तरी तुम्ही तो योग्य कारणासाठीं आनंदरावजींना दिला असल्यावर तुम्हांला तो परत देणें भाग आहे आणि तो मिळेलही.

मोहन०—अहो ! योग्य कारणासाठी घेतला का अयोग्य कारणासाठी घेतला हे घेणारास ठाऊक ! प्रसंगी आपल्या मित्राची गरज भागवावी आणि एका श्रीमंत घराण्याची अन्न सांभाळावी या सद्देतून तो दिलेला होता. आणि आमचा पैसा आम्हांला आज परत पाहिजे आहे.

मधु०—तुम्ही फार सद्देतून पैसा दिला होता आणि तो आतां परत तुम्हांस पाहिजे आहे हे समजलें. परंतु यावेळीं तुमची गडबड चालणार नाही !

मोहन०—(मोठ्याने) आमची गडबड चालणार नाही का चालेल हे एका क्षणांत दाखवू का ! तुम्ही मला ओळखतां ! मी कोण तुमचा नोकर आहे असें समजलां काय ?

मधु०—(शांतपणाने) मी सांगितले कीं मी तुम्हांला पुरतेपणीं ओळखतो ह्मणून ! आणि तुम्हांला चांगला ओळखतो ह्मणूनच तुम्हांला पुन्हां बजावतो कीं तुमचे इकडे येण्याचे काम नाही.

कुसुम—(घाबरून तिकडे येऊन) मोहनराव, तुम्हांला मी हात जोडते. चार दिवस धीर धरा. देवाने जरा गुण दाखविला ह्मणजे मी तुमच्या देण्यासंबंधाने चौकशी करून ते फेडण्याचा विचार करीन !

मोहन०—(शांतपणाने) वहिनीसाहेब, तुम्हांला माझ्या पैशाबद्दल आतांच का मी तगादा लावला ? माझे देणे असून उलट मलाच जर तुम्ही धमकी देऊ लागला, तर राग आल्याशिवाय राहिल कसा ! आम्ही दाढी वाढवून संन्याशी झालेलीं नाहीं. आमच्यांत राग, द्वेष, वगैरे विकार जागृत आहेत. त्यांतून हे गृहस्थ कांहीं माझ्या परिचयाचे नाहीत. यांचा पोषाख वगैरे पाहिला ह्मणजे हे लोकांस उपदेश करीत आपले उदरभरण करीत फिरणाऱ्या रिकामटेकड्या भोंदूंतले दिसतात. अशांना जवळ करणे देखील फार धोक्याचे आहे. हे कसे फसवितील याचा नेम सांगता येत नाहीं.

(मधुकर कुसुमकडे पाहून हंसतो.)

कुसुम—ते माझ्याच भाऊबंधांतले आहेत. बरें, तुम्ही आता जा. इकडे जिवास बरें वाटलें ह्मणजे तुम्हांस बोलावून आणीन. तोंपर्यंत सांभाळून घ्या.

मोहन०—टाक आहे ! येतो मी. (तो-घानें जातो.)

मधु०—कुसुम, याच्यावर कोणत्याही प्रकारचा विश्वास ठेवू नको बरें ! हा अस्सल सोनेरी टोळींतला आहे ! बरें, तूं बस आनंदरावजीं जवळ. मी मार्केटांत जाऊन थोडीं फळें घेऊन येतो. डॉक्टरनें दिवसांतून चार दोन फळें यांना देत जा असें सांगितलें आहे.

कुसुम—बरें लवकर या. (आत जाते. मधुकर जातो.)

(प्रवेश समाप्त.)

प्रवेश ३ रा.

(मोहनराव संचित बसला आहे.) देखावा—घर.

मोहनराव—(स्वगत) आज कित्येक दिवस त्या मनमोहिनीला माझा मनोदय सांगून टाकावा ह्मणून मी पाहतों परंतु एकावर एक अशीं किती तरी विघ्नें आलीं. तरी आतां सुयोग जवळ आल्या सारखें दिसत आहे. आनंदरावांस शस्त्रप्रयोग करून पुण्यास दवाखान्यांत ठेविला आहे ह्मणून शामरावानें बातमी आणली. तो बहुतेक यमराजाच्या पाशांत सांपडल्यासारखाच आहे. पंचवीस हजार रुपये माफ करतो, शिवाय दहाबारा हजार रुपये किमतीचे दागिने बक्षीस देतो असें सांगितल्यावर कोण स्त्री वंश होणार नाही ? न्यांतून ही तर सुधारलेल्या मतांची सुधारकाची

मुलगी ! इला पातिव्रत्याच्या कल्पना काहीं आड येणार नाहीत ! शिवाय कमलाकरानें जी माहिती आणली, तिजवरून तर स्पष्ट दिसतें कीं हा संन्याशाच्या वेषानें तिच्या घरीं राहणारा इसम तिचा लहानपणचा सोंगडी आहे. तीं उभयतां प्रेमानें एकत्र राहिलीं असुन यांच्याबद्दल गांवांत बरीच गुणगुण आहे ! ती निराधार नसावी ! बरें, या सुंदरीचें आणि त्या तरुण पुरुषाचें प्रेम जुळलें तर त्यांत काय वावर्गे आहे ! (आरशांत पाहून) मी-ही काहीं कमी देखणा नाही. शरीर रोगांनीं ग्रस्त झालें असलें तरी उत्तम औषधोपचारांनीं मी माझ्या तारुण्याचें तेज राखून घेतलें आहे. माझ्यांतील मोहिनी मंत्राचा उपयोग करून आज-पर्यंत किती तरी स्त्रीपुरुषांस मी माझ्या फासांत अडकवून घेतलीं आहेत. मग हीच निसटून जाणार कशी ? माझ्या तारुण्याला, शहाणपणाला आणि सौंदर्याला पुन्हां पैशाची मदत ! मग काय ! मी ऐकतो कीं हा तिचा संन्याशी मित्र भिकारी आहे. असें असेल तर ती मला वश होईल हें खास ! दारिद्र्यानें चोर्हीकडून गांजल्या वेळीं तिच्या समोर दागिने नेऊन टाकले तर तिचें मन खुश होणारच ! तशांत इचें मन त्या संन्याशावर बसलें आहे ही गोष्ट जर खरी तर तिचें पातिव्रत्य कुठें राहिलें ! आणि जी स्त्री एक वेळ आडमार्गानें गेली, ती पुन्हां कां जाणार नाही ! कोणत्याही बाजूनें विचार केला तरी ती मला वश झालीच पाहिजे ! ही पुण्यास गांवाबाहेर त्या संन्याशाबरोबर आहे. बरें ! त्या संन्याशास तिच्याजवळून काढायला काय युक्ती योजावी ? (काहीं वेळ इकडे तिकडे फिरत) हो ! अशी युक्ति योजावी ! दोन दिवस अगोदर पुण्यास जाऊन रहावें. आणि संधी साधून या चोराला तिच्या आईची इकडे निघून येण्याबद्दल तार आणवावी झणजे हा निघून जाईल. मग या सुंदरीची भेट घेऊन आमचा मनोदय तिला कळवावा ! हो ! असेंच करावें ! खाशी युक्ति खरी ! काय माझी कल्पकता ! शाबास ! आतां किती वाजले असावे बरें

(घड्याळाकडे पाहून) दीड ! आजच्या मेलनेच पुण्यास जाऊन पुढच्या तयारसि लागावें ! कारण शुभस्य शीघ्रम्, अशुभस्य काल-हरणम् ! (घरांत जातो.)

(प्रवेश समाप्त.)

प्रवेश ४ था.

[मोहनराव कुसुमच्या बंगल्याबाहेर उभा आहे. कुसुम बंगल्यांत झोंपाळ्यावर बसून तुकारामाची गाथा चाळीत झोंके घेत आहे. गांव—पुणे.]

मोहन०—(स्वगत) कित्येक दिवसांचा माझा बेत सिद्धीस नेण्यासाठीं मी इकडे आलों आहे ! संन्याशाच्या नांवाचा पत्ता वगैरे बरोबर लावून त्याला मुंबईहून रात्रीं तार येईल असें केलें आणि रात्रीच्या गाडीनें जाण्यासाठीं तो स्टेशनवर आलेला मी पाहिला. आनंदरावाबरोबर गडी इस्पितळांत आहे. तो सहा वाजल्यावर येईल. (घड्याळ काढून) आतां साडेचार झाले. अजून दीडतास अवकाश आहे. (पुढें डोकावून पाहून) ही सुंदरी एकटीच असून वाचनांत गहून गेली आहे, तोंच पुढें व्हावें ! अरे, कशी पण माझ्या छातींत धडकी भरल्यासारखी झाली आहे ! तेव्हां कांहीं वेळ या झाडाखाली राहून विश्रांती घ्यावी आणि मग जावें हेंच बरें !

कुसुम—(भक्तिपूर्वक देवास नमस्कार करून)

अभंग.

जेथें जातों तेथें तूं माझा सांगाती ।

चालविसी हातीं धरूनियां ॥

चालों वाटे आह्मी तुझाचि आधार ।

चालविसी भार सर्वे माझा ॥
 बोलों जातां बरळ करिसी तें नीट ।
 गेली लाज धीट केलों देवा ॥
 अवघे जन मज झाले लोकपाळ ।
 सोहरे सकळ प्राणसखे ॥
 तुका ह्मणे आतां खेळतों कौतुकें ।
 झालें तुजें सुख अंतर्बाह्य ॥

अहा ! काय भक्ति ही !

मोहन०—(पुढें येऊन) काय वहिनीसाहेब ! ठीक
 आहां ना !

कुसुम—या बसा ! केव्हां आलां मुंचईहून !

मोहन०—(बाजूस बसून) मी कोल्हापुराहून हा नुक्ताच
 आलों. स्टेशनवर चहा घेत बसलों होतो इतक्यांत एक ओळखीचा
 इसम भेटला त्यानें सांगितलें कीं सरदेसाई आजारी होऊन
 हवा तचदीली साठीं इकडे आले आहेत तेव्हां ह्मटलें भेटून जावें.
 आतां कशी आहे आनंदरावांची प्रकृति ! झोंपीं गेले असतालि
 घरांत.

कुसुम—छे. आज पंध्रा दिवस झाले, इस्पितळांत ठेवावें
 लागलें आहे ! शेवटीं काळजाचा रोग भयंकर वाढून शस्त्रप्रयोग
 करावा लागला.

मोहन०—अरेरे ! काय हाल ! शिव शिव !

कुसुम—परमेश्वर चांगले दिवस दाखवील तेव्हां सरे ! नाहीं
 नाहीं त्या फंदांत पडून प्रकृती परी प्रकृति नासून घेतली. आणि
 हातचा पैसा जाऊन उलट तुमच्या सारख्यांच्या ऋणांत पडावें
 लागलें आहे !

मोहन०—ऋणाचें ओझें फार भयंकर झालें आहे ही गोष्ट
 खरी ! परंतु, वहिनीसाहेब, इतरांच्या देण्याबद्दल तुम्ही हवी तर

काळजी करा; माझ्या देण्यासंबंधानें काळजी करण्याचें कारण नाही. आणखी मी असें विचारतां, इतरांच्या देण्याबद्दल नुसती काळजी करून तरी काय होणार ! असेल तरच देणार ना ? नाही तेंथे देणार कुठून !

कुसुम—असें कसें ह्मणतां ? लोकांचा तरी श्रमाचाच पैसा ना ? केवळ आमच्या घराण्याच्या कीर्तीकडे पाहून दिलेला ! आमच्या साठी किती जणांस त्रास भोगावा लागत असेल कोण जाणे ! या घरांत मी प्रथम आलों तेव्हां जरीपैठणी नेसत होतें; परंतु आज पांढरीं पातळें नेसण्याचा प्रसंग आला ! हा सगळा पैशाचाच प्रभाव ना ! तेव्हां आमच्यामुळें ज्यांचा कष्टार्जित पैसा बुडाला असेल, त्यांना किती त्रासांत दिवस कंठावे लागत असतील कोण जाणे !

मोहन०—वहिनीसाहेब, मी तुमच्यापेक्षां पांच दहा वर्षे अधिक या जगांत व्यवहार केला आहे. तेव्हां माझी जगाशी व्यवहार करण्याची पद्धत अशी—होतां होईल तों दुसऱ्यास आपणापासून त्रास पोहचणार नाही असें वागावें. परंतु आटोक्याबाहेर गोष्ट गेली ह्मणजे मात्र स्वस्थ राहावें. विनाकारण काळजी वाहून जिवाला त्रास करून घेण्यापासून फायदा जर नाही तर बऱ्या वाईट उपायांनीं आपणास सुख मिळेल असेंच करणें योग्य आहे !

कुसुम—देह सारा काळजीनें पोसून टांकल्यावर सुख मिळण्याची आशाच नको. रात्रंदिवस कष्ट, अपमान, दारिद्र्य यांतच जर दिवस कंठण्याची वेळ आली, तर जिवाची देखील पर्वा वाटत नाही. मग सुखाची कुठून वाटणार !

मोहन०—वहिनीसाहेब, तुम्ही असा विचार करा, तुम्ही स्नाय्यापिण्याबद्दल हयगय केली किंवा वस्त्रालंकाराविषयीं निरिच्छ झालां ह्मणून प्राप्त झालेली स्थिति सुधारणार आहे थोडीच ! तेव्हां आहे त्या स्थितींत सुखाचीं साधनें मिळविण्याचा यत्न केला पाहिजे !

कुसुम—बायकांना सुखाचें माहेरघर एकच असतें.

* ॥ पद ५१ ॥

चाल०—जी मला जन्मदे आइ०

स्त्री खरी सौख्यखनि मानि सर्वदा स्वपती । तो जरी सुमती ॥

त्यामुळें भोगि जी स्वर्गसौख्य जगतीं । धन्य ती युवती ॥

तिज नको संपत्ति पाहिजे पतीची प्रीती । काय मग कमती ॥

परि प्रेम-जलाविण नारी । व्यर्थ ती ॥

तिज जिणें होइ जड भारी । व्यर्थ ती ॥

मग सर्व मनोरथ विफल, वीट ये अंतीं । जिण्याचा जगतीं १

मोहन०—वहिनीसाहेब, या कोमल वयांत संसाराचा वीट आला तर पुढें कसें होईल ! भरती ओढटी आहेच ! ह्मणून डगमगून कसें चालेल ? तुम्ही आज ऐन तारुण्याच्या भरांत आहां. (कुसुम चपापल्यासारखी होऊन बसलेल्या जागेवरून उठते) देवानें तुम्हांला अप्रतिम सौंदर्य दिलें आहे. तुमच्या मनांत आलें ह्मणजे एका क्षणांत तुम्हांला सुखाच्या उच्च पायरीवर जाऊन बसतां येईल.

कुसुम—(भीतीनें) तुमचें मार्गें अनेक वेळां भाषण झालें आहे. परंतु आजच्या तुमच्या शब्दांचा रोंख पाहिला ह्मणजे मला जरा भीति वाटते. कारण कितीही परिचय असला तरी परपुरुषानें परस्त्रीकडे बोलण्याचे हे शब्द नव्हेत.

मोहन०—भीति वाटण्याचें काहीं एक कारण नाही. इतकेंच नव्हे तर तुमच्या मनांत काहीं भीति किंवा संती असेल तर ती सारी काढून टाकण्याचा माझा यत्न आहे ।

---

* स्त्रीला ज्यांनीं हातास धरिलें तेच तिच्या सुखाचे आधारस्तंभ. त्यांचें प्रेम अखंडित असलें ह्मणजे तिला स्वर्गसौख्य मिळाल्याप्रमाणें होतें. परंतु तेंच प्रेम जर तिच्या नशीबीं नाही तर तिला जणून राहण्यांत सुद्धां अर्थ नाहीसा व्हावयाचा.

कुसुम—तुम्ही काय ह्मणतां हेंच मुळीं मला समजत नाहीं. तुम्ही माझ्या मनांतली कसली भीति नाहींशी करणार ?

मोहन०—वहिर्नासाहेब, तुम्ही उभ्या कां पण ? नीट बसा पाहूं. मी पाहिजे तर हा लांब बसतो. (ती झोंपाळ्यावर बसते. मोहनराव एका खुर्चीवर बसतो.) बरें, माझ्या देण्याबद्दल तुम्हांला भीति वाटत नाहीं का ?

कुसुम—आम्हांला प्रत्येकाच्या देण्याबद्दल काळजी आहेच. आणि तें देणें दिल्याशिवाय ती दूर होणें शक्य नाहीं.

मोहन०—या काळजींतून मुक्त होणें अगदीं तुमच्या हातचें आहे असें मला वाटतें. ह्मणून मी तुमच्यापाशीं आलों आहे. तुमचे पतिराज अनेक रोगांनीं त्रस्त होऊन आसन्नमरण झाले आहेत. ते पुन्हां बरे होऊन त्यांजकडून तुम्हांला प्रापंचिक सुख मिळेल ही आशाच नको. तारुण्यांत विवेकानें मनोविकार किती ही जिकले तरी ते उचल झाल्ल्या शिवाय रहात नाहींत. अशा वेळीं सर्व विलासांवर पाणी सोडून केवळ जोगिणी सारखें राहण्यांत अर्थ काय ? पात्राऽपात्रतेचा विचार न करितां असे त्रासदायक लग्नसंबंध जुळविणाऱ्या आईबापांची किंवा समाजाची भीति वाटत असेल तर ती सोडून द्या. आपल्या सन्या सुखाचा झरा शोधून काढा. आणि यथेच्छ विलास भोगून सदोदित आनंदित रहा.

कुसुम—शिव शिव ! असे शब्द तुम्हीं बोलूं नयेत आणि मीं ऐकूं नयेत. आजपर्यंत तुम्हांला मी आमचे हितचिंतक असें समजत होतें. परंतु अलीकडे मात्र मला तुमच्या बद्दल सावध रहा ह्मणून इशारत मिळाली होती. मी खात्रीनें सांगतें कीं तुम्हीच इकडच्या नाशाला कारण झालां आणि आतां तर मलाही मनुष्यपणा सोडून पशूप्रमाणें वागण्याचा उपदेश करीत आहां. तेव्हां तुमचें तोंडही पाहूं नये असें मला वाटतें (तोंड फिरवून) तुम्हीं

इकडून जाल तर मला बरें वाटेल. तुम्हीं शेळीचें कातडें पांघरलेले लांडगे आहां हें मला आज प्रत्ययास आलें. शत्रूस आपला मित्र असें समजून जवळ बाळगिल्यावर असेच परिणाम व्हावयाचे.

मोहन०—(जरा पुढें जाऊन) मी शत्रु नसून मित्र आहे हें एकाच गोष्टीवरून तुमच्या ध्यानीं येईल. मी शत्रु असतो तर घामानें मिळविलेले पंचवीस हजार रुपये तुमच्या ह्वालीं केले असते काय ! दुसरा कोणी असता तर इतक्यांत आपली रक्कम वसूल करण्यासाठीं तुमचें घरदार आणि तुमची मालमत्ता त्यानें आपल्या ताब्यांत घेतली असती.

कुसुम—तुम्हांसही तसें करण्यास हरकत नव्हती आणि अजूनही नाही !

मोहन०—(हंसत) तुमचें वय लहान आणि जगाचा अनुभव कमी झणून असें बोलतां. आपली वडिलोपार्जित मालमत्ता तुमच्या स्वाधीन ठेवणें आमच्या हातचें आहे. आनंदरावांच्या डोईवर इतकें कर्ज झालें आहे कीं आमच्यासारख्यांनीं देण्याबद्दल तगादा लावल्यास तुम्हांला हा देश सोडून जावें लागेल.

कुसुम—मग त्यांत काय झालें ! निदान ऋणमुक्त तरी होऊं. पितृऋणांतून मुक्त होण्याकरितां श्रीरामचंद्रानें देशत्याग करून रानांत रानटी लोकांचरोवर दिवस घालविले. त्याच्या सहवासांत सीतेनें कंदमुळें खाऊन आपली वेळ आनंदानें घालविली. तशी प्रत्येक स्त्रीची आपल्या नवऱ्याच्या सुखदुःखाची वाटेकरीण व्हावयाची तयारी असली पाहिजे.

मोहन०—परंतु सीतादेवीला श्रीरामासारखे पति मिळाले झणून तिचें वर्तन शोभतें. तुम्हीं पतिसुख पाहिलें तरी आहे काय !

कुसुम—सुख किंवा दुःख हीं आपल्या पूर्वकर्मानुसार मिळतात. तरी—

* ॥ पद ५२ ॥

झिंजोटी—धुमाळी.

मी कधीं शपथ न मोडूं शके । विवाहबंधन पवित्र न
चुके ॥ धृ० ॥ देव द्विज जन सूर्य चंद्रमा साक्षि करुनि
ज्यां वरिलें हि सुखें ॥ १ ॥ सुखदुःखीं समभागिनि ऐशी
शपथ घेतली व्यर्थ का सुखें ॥ २ ॥

मोहन०—वहिनीसाहेब ! हा खोटा हट्ट आणि खोठ्या समजुती
तुझीं कशाला जिवाचरोचर पाळल्या आहेत ! तुमचा अभिलाष
धरून फार साहसानें मीं पैसा मिळविला. तुमचें प्रेम माझ्यावर
आहे इतकें आश्वासन मला मिळालें ह्मणजे माझ्या श्रमाचें चीज
झालें. आणि तुझाला मी वचन देतां कीं, तुझी माझ्या झालां तर
तुमची एकंदर स्थिति चांगली करून पूर्ववत् तुझी श्रीमंतीच्या
धाटांत नांदावें असें करण्याची हमी मी घेतों. (तिच्यापुढें
गुडघे टेंकून व व्यागेंतील कागद व दागीने काढून) हें पहा
आनंदरावजीनीं लिहून दिलेलें कर्जखत ! तुझी माझ्या विनंतीला
मान दिला तर हें कर्जखत तुमच्यासमोर जाळून टाकतां. ह्मणजे
तुझी एका क्षणांत पंचवीस हजारांच्या कर्जातून मोकळे झालां.
शिवाय हे दहाबारा हजारांचे दागीने तुमच्या प्रेमाबद्दल नजर
ह्मणून मी अर्पण करण्यास तयार आहे.

कुसुम—(डोळ्यांवर हात ठेवून) तुमचे दागिने पाहण्यास
देखील मी तयार नाही. कर्जखतेंही मला नकोत ! तुझी सुद्धां
क्षणिक सुखासाठीं एवढ्या संपत्तीवर पाणी ओतण्यास तयार
होतां याला काय ह्मणावें ! कांहीं तरी विवेक धरा. असें धुंद्
होरून आपण नीच कामांत पडून दुसऱ्यासही पाडायला पाहतां

* देव, ब्राह्मण, सूर्य, चन्द्र आणि आमचा समाज यांस साक्ष ठेवून घेत-
लेली पातिव्रत्याची शपथ मला मोडतां येत नाही. सुखदुःखांत तिकडची
सारखी वांटेकरण अशी शपथ मीं का व्यर्थ घेतली !

याला काय ह्मणावें ? नीतिभ्रष्ट होऊन परस्त्रांचा नाद धरल्यामुळे रावणासारखा बलिष्ठ राजा धुळीस मिळाला. कीचकास भीमाच्या गदेंस बळी पडावें लागलें, द्रौपदीचा छल केल्यामुळे कौरवकुलाचा नाश झाला. देवांचा राजा अशा इंद्राला परस्त्रीच्या नादामुळे भयंकर यातना भोगाव्या लागल्या. बरें ही वाईट हौस तरी कधीं पुरवितां येण्यासारखी आहे काय ? ययाति राजाची गोष्ट तुझाला ठाऊक असेलच ! शेवटीं या नादांत अर्थ नाही ह्मणून तो योग्य मार्गाकडे वळला.

मोहन०--या पौराणिक गोष्टीवर तुझीं काय ह्मणून विश्वास ठेवतां ?

कुसुम--असें कसें ह्मणतां ? या गोष्टी ह्मणजे जुन्याकाळचें अनुभवभांडार आहे. त्यांकडे कानाडोळा करून चालेल कसें ! बरें ! या जुन्या गोष्टी सोडून दिल्या तरी आजकाल असाच परिणाम सर्व ठिकाणीं दिसत नाहीं काय ! तुझी अनाचारी झालां ह्मणजे तुमचीं मुलेंही अनाचारीच व्हावयाचीं. ज्या कुटुंबांत पुरुष - अनाचारी त्यांत स्त्रिया तरी सदाचारानें कशा राहतील ! आणि घरांत एकदां अनाचार शिरला ह्मणजे त्याचा नाश झालाच ह्मणून समजावें. तेव्हां या क्षणिक सुखाच्या भरीस न पडतां तुझी आल्या वाटेनें परत घरीं जा इतकीच माझी तुमच्यापार्शीं पदर पसरून मागणी आहे.

मोहन०--वहिनी साहेब ! तुझाला मी चांगल्या शब्दांनीं तुमच्या कल्याणाची गोष्ट सांगितली ती तुझाला पसंत नाहीं हें तुमचें दुर्दैव ! तुझीं या वेळीं एकट्या आहां ! तुमच्यावर बलात्कार करून माझे मनोरथ पूर्ण करून घेण्याची शक्ति माझ्यांत आहे. शिवाय तुझी माझ्या विनवणीचा योग्य रीतीनें आदर न केल्यामुळे उद्यांच तुमच्यावर कायद्याचा अंमल चालवून तुझाला घरोघरीं

भिक्षा मागत फिरण्याची पाळी आणतो. तेव्हां फिरून विचार करा आणि माझे सांगणें कबूल करा.

कुसुम—(घाबरून) देवा, आतां काय करूं ! दादा, आई तुझी लांब राहिलां. माझे मधुकरपंतही तुद्धेवानें याच वेळीं इकडे नाहींत. परमेश्वरा, या वेळीं या दुष्टाच्या हातून माझी सुटका कर.

मोहन०—(उठून) बोला लवकर, या वेळीं तुमचा परमेश्वर कसा आकाशांतून उतरून येतो तो पाहतों. माझी सांगणी अजून कबूल करा नाहीं तर हा तुमच्यावर बलात्कार करतोच ! (तिच्या जबळ जाऊन तिचा हात धरतो.)

कुसुम—अधमा, नीचा, चांडाळा सोड हात. तुझ्या या अपराधाचद्वल जन्मोजन्मीं तुला रौरवनरक भोगावा लागेल तूं हात सोडला नाहींस तर या सांबावर कपाळ आपटून प्राण देईन ! (हात सोडविण्याचा यत्न करिते.)

मधुकर (प्रवाशाच्या पोषाखांत प्रवेश करून) ही कोणापार्शीं मोठ्यानें बोलते बरें !

कुसुम—देवा ! धांव ! देवा धांव ! या चांडाळाच्या हातून माझी सुटका कर. (निचेष्टित पडते.)

मधुकर—(आंत धांवून मोहनरावास एका हिसक्यानें पाडतो.) अधमा ! मला मुंबईस नेण्याचें कपटनाटक करून अशा रीतीनें सद्गुणी स्त्रीच्या पातिव्रत्यावर घाला घालण्याचा यत्न करीत होतास काय ! याचवेळीं तुझा प्राण घेतला असता परंतु तूं हाल भोगून मरावें हेंच योग्य आहे. (मोहनराव उठण्याचा यत्न करितो. त्यास जागच्या जागीं पाडून घट्ट धरतो व उपरण्यानें बांधतो.)

कुसुम—(उठून) तुझी आलां काय ! माझे देव आलां ! तो काळ गेला काय !

मधुकर—जाईल कुठें! मी मुंबईस जातांच तार सोटी असें मला समजलें आणि मी लगेच जेवण करून दुपारच्या गाडीमें निघालों हें किती उत्तम झालें बरें! तरी मला विलक्षणशंका आल्या! आणि त्या सन्याही ठरल्या. बरें! कुसुम तूं आतां घाबरण्याचें कांहीं कारण नाही. याला मा इतका जखडून बांधला आहे कीं याला हलतां देखील येणार नाही. तूं या नीचावर नजर ठेव. मी पोलीस घेऊन येतो.

मोहन०—(रडत) वहिनीसाहेब! तुमच्या पायां पडतो. मला क्षमा करा!

कुसुम—(काकुळतीनें) त्यांना सोडून द्या. त्यांच्या कर्मांबद्दल योग्य प्रायश्चित्त देणारे कोणी तरी त्यांना भेटतीलच.

मधुकर—कुसुम,

* ॥ पद ५३ ॥

चाल— जो लोककल्याण०

जे दुष्ट जगतास । देती सदा त्रास । त्यांचा जनीं वास ।
बहु घातकारी ॥ धृ० ॥ केलें पयःपान । सर्पासि तरि प्राण ।
घेई खचित जाण । विष दुग्ध होई ॥१॥ भूभार हे लोक ।
यांसांठ कां शोक । माता कुमाति तोक । करि वर्ज पाहीं ॥

तेव्हां असे नीच लोक हातीं मिळाले असता त्यांना योग्य शासन केल्याशिवाय सोडून दिल्यास ईश्वरापार्शीं आह्मी अपराधी होऊं. बरें, मी पोलीस आणायला जातो. (जातो—पडदा पडतो.)

प्रवेश समाप्त.

* जे दुष्ट लोक जगाला सदादित त्रास देतात, त्यांचें स्तोम लोकांत वाढी देणें फार धोक्याचें आहे. सर्पाला जरी दूध पाजलें तरी तें विषच होणार. हे लोक केवळ भूभार होत.

प्रवेश ५ वा.

(भयाण तुरंग. मोहनराव पांयांत सांखळ्या घातलेला जवळ निज-
लेल्या कमलाकरास जागा करीत आहे असा देखावा.)

मोहन०—(कमलाकरास हातानें उठवीत.) कमलाकर, जरा
ऊठ, शेवटचे माझे चार शब्द ऐक.

कमला०—(अंधरुणावरून उठण्याची खुशी नसतां) अं: ! उद्या
सकाळीं सांग तुझे काय असेल तें ! आतां स्वस्थ नीज पाहूं ! उद्यां
सकाळीं उठून रेड्यासारखें काम करावें लागेल मग विश्रांती नको ?
(निजतो.)

मोहन०—कमलाकर ! सकाळीं तुझी माझी गांठ पडायची नाही.
जरा ऊठ.

कमला०—(उठून बसून) कायरे तुझी कटकट ! उद्यां जेलर
साहेबांना सांगून मी दुसऱ्याच रंगमहालांत निजायला जातो.
अहा ! आत्तांच मला काय छानदार स्वप्न पडलें ! मी सुंदराजी-
च्या रंगमहालांत आहे ! आनंदराव माझे पाय चेपीत आहेत !
आणि मोहनरावजींनीं अमृताची नवी बाटली खोलून माझ्या-
तोंडांत सारखी धार धरली आहे ! (तोंड वांकडें करीत) जरा
आंबट ! पण गोड ! बाटली रिकामी झाली ह्मणून मला राग
आला आणि मोहनरावांच्या श्रीमुखांत असें भडकावलें !

(त्याच्या तोंडांत मारून निजतो.)

मोहन०—मार ! हवा तेवढा मार ! रोज गाडी ओढताना किंवा
खडी फोडतांना मार बसतो त्याहून तुझा मार किती तरी गोड आहे !

कमला०—अरे ! तूं मला इतक्या रात्रीं उठविलेंस हा तुझा
मोठा अपराध आहे ! आणि या अपराधाबद्दल शिक्षा झाल्या-
शिवाय राहिल कशी ! पुन्हां मला त्रास देऊं नकोस !

मोहन०— जरा ऊठ, मी तुला अधिक वेळ बसवीत नाही.

कमला०—(उठून) बरें ! आटप लवकर ! मला अशी उत्तम नीज येऊं पहात आहे कीं वाः !

मोहन०—मित्रा ! माझे शेवटचे उद्गार सांगायला तूं मिळालास हें माझें पूर्व पुण्य असें मी समजतो ! हाय हाय ! आजपर्यंत माझें आयुष्य मी लोकांना फसविण्यांत घातलें आणि खरें पाहिलें तर मी मलाच मात्र फसवून घेतल्या सारखें झालें ! सरो-खर मी माझाच शत्रु बनलों ! माझ्यामुळें कैक लोक दुराचारी झाले ! अन्याय, अधर्म, अनाचार, अनीती यांच्या राज्यांत मी सैतानासारखा वावरलों आणि माझ्या कुटुंबाचा मी नाश केला. माझ्या बायकोस आणि पोरान्स जगांत तोंड वर करून फिरण्यास जागा नाही असें केलें. शेवटीं हा भयंकर बंदिवास मला घडला. मी आजपर्यंत तोंडपुजेपणाच्या साह्यानें श्रीमंत घराण्यांत प्रवेश करून केवळ केशरभातावर पुष्ट झालों ! आतां ही तुरुंगांतली कोरडी भाकर कशी गोड लागेल ! या यमपुरीतील यातना मला असह्य झाल्या आहेत ! आज इकडे येऊन एक महिनाही पुरा झाला नाही. इतक्यांत मला जिवाचा कंटाळा आला तर अजून पुढें दहावर्षे या हालांत काढण्यांत अर्थ काय !

कमला०—(मोठ्यानें हंसून) वेड्या, काम काज केल्याशिवाय मिळविलेल्या केशरभातापेक्षां श्रम करून हक्कानें मिळविलेली ज्वारी ची भाकरी किती तरी गोड असते ! या भाकरानें माझी प्रकृति एका महिन्यांत कशी सुधारली पहा ! स्नाण्यापिण्यांत नियमितपणा असल्यामुळें विशेष आजारी पडण्याची देखील मीती राहिली नाही. बरें, तशांत अजीर्ण वगैरे होऊन कुठें अजारी पडलोंच तर फुकटचीं औषधें ! चिनभाड्याचें चांगलें हवाशीर घर ! पोषाख टिकावू आणि तोही फुकटचा ! चार दिवस या सर्व गोष्टींची संवय लागल्यावर तुला उलट आनंद वाटूं लागेल ! वर्षांतून एकदोन महिने हवा पालटण्यासाठीं श्रीमंत लोक बाहेर गांवीं जातात तसा मी आज सतत चार पांच वर्षे वर्षांतून एक दोन महिने तरी या आश्रमांत

येऊन राहतों. या खेपेस मात्र मला तुझ्याच पुण्यानें चार महिने अधिक मुदत मिळाली.

मोहन०—कमलाकर, तुझी सदसद्विवेकबुद्धि पार मरून गेली आहे ह्मणून असें बोलतोस. आजपर्यंत अगदीं निंद्यं कामें करीत गेलास आणि तीं करण्यांतच तूं आनंद मानून राहिलास. मी तुझ्याहून अधिक भयंकर कामें करीत होतो तरी तीं करतांना मी जाणत होतो कीं मी मोठ्या अधर्मानें वागतों ह्मणून. माझ्यामनांत सदोदित एक प्रकारची भीति असे आणि ती शेवटीं प्रत्ययास आली. आनंदराव बिचारा माझ्यावर प्रेम करीत होता त्याला मी धुळीस मिळविलें ! त्याची वाईट दशा पहावेनाशी होऊन नानासाहेब छाती फाटून मेले. नानासाहेबांची बायको बिचारी वेडी झाली आहे असें ऐकतो. तिच्या सुशालि मुलीस मी संकटांत लोटली इतकेंच नाही तर तिला पतित करण्यासही मी प्रवृत्त झालों. त्या साच्चिक आणि प्रेमळ मधुकरपंतांविषयीं मी वाईट तर्क लढविले. गरीब बिचाऱ्या सुंदराजीसही दगा देऊन तिला भिकारी केली. तिच्याबद्दल कांहीं इतकें मला वाईट वाटत नाही; तरी तें कपटकर्मच ना! (मोठ्या त्रासानें) छे छे ! किती मी कपाळकरंटा ! किती अधम !! किती नीच !!

कमला०—तुझें चन्हाट वाढतच चाललें. तूं असाच बडबडत बस आणि तुझें बोलणें संपल्यावर मला पहाटेस उठीव.

मोहन०—एक क्षणभर बस. नंतर माझें बोलणें कायमचें बंद होईल ! तुझ्या पायां पडतो माझें शेवटचें इतकें काम कर ! तुरुंगांतून सुटून घरीं गेल्यावर माझ्या बायकोस आणि मुलांस भेटून इतकेंच सांग कीं, मी कृतकर्माचा पश्चात्ताप करून शांत रीतीनें गेलों. आनंदरावांस, वहिनीसाहेबांस आणि मधुकरपंतांस भेटून मी त्यांची पदर पसरून क्षमा मागितली आहे असें कळीव.

कमला०—हं, समजलों रे समजलों ! (हंसत) इकडून पळून जाण्याच्या तयारींत आहेस वाटते. जा जा, पळून जा. पण मी जागा असतांना मात्र जाऊं नकोस ! मला आणखी जाचेल. मी हा पहा स्वस्थ निजतो. तूं ओरडलास, नव्हे, प्रत्यक्ष मेलास तरी कांहीं मी उठणार नाहीं. (निजतो.)

मोहन०—(स्वगत) पळून जातों सारा परंतु तुरुंगांतून मात्र नव्हे तर या लबाड जगांतूनच जातो. (त्याला हालवून) हा तर निजला ! (एक दोरी काढून) ही दोरी मोठ्या खुबीनें मिळविली, तीच मला या हालांतून मुक्त करील. (फांसाची व्यवस्था करून व डोळे मिटून परमेश्वराचें चिंतन करीत) परमेश्वरा ! मी अगदीं पश्चात्तापपूर्ण अंतःकरणानें तुझी करुणा भाकीत आहे ! मला जन्ममरणांतून मोकळा कर किंवा जन्मच देणें असेल तर सुशील, सदाचारी लोकांच्या समागमांत माझे दिवस जातील असें कर ! (फांस गळ्यास लावून) दुराचारी लोक हो ! दुष्कृत्यांचा कधीं विजय होत नाहीं. त्यांचा शेवट माझ्या सारखाच व्हावयाचा ! राम ! राम ! राम ! (फांस गळ्यास लागून प्राण जातो. पडदा पडतो.)

प्रवेश समाप्त.

प्रवेश ६ वा.

(आनंदराव लहान घरासमोर बागेंत बसला आहे. कुसुम झाडांस झारीनें पाणी घालीत आहे.)

आनंद०—पुरे कर आतां ! पाणी घालून घालून दमलां नाहीं कां ?

कुसुम—पाणी घालून झालेंच बहुतेक. (काहीं वेळानें येऊन बसते व आनंदरावांस एक फुलांचा गुच्छ देते.)

आनंद०—(गुच्छ घेऊन सुस्कारा टाकून) सगळ्या पूर्ववैभवाची

आठवण केली ह्मणजे मला स्वप्नासारखें वाटतें. आपण किती भव्य वाड्यांत रहात होतो बरें ! चाकर नोकरांची आमच्या इथें काय गर्दी होती ! काय तो जेवणाचा धाट ! मित्रमंडळ तरी किती मोठें जमत असे. परंतु आज पाहावें तर कोणी एक देखील आमच्या जवळ यायला तयार नाही ! आणि एका अर्थानें पाहिलें तर या अधमांचा वारा नको ! अहा ! काय हा चमत्कार ! सर्व संपत्ति नाहीशी होऊन अगदीं लहान कामें देखील करण्याची स्वतःवर पाळी यावी आणि रोजच्या निर्वाहासाठीं पैसा मिळवून आणण्याचा मला सरदेसायाला प्रसंग यावा हें किती दुर्भाग्य ! हें सर्व पाहण्यास मी जीवंत राहिलों याचें मला विशेष वाईट वाटतें ! मला वेळोवेळीं सावध करण्यासाठीं तूं केलेले सर्व प्रयत्न व्यर्थ व्हावे आणि मला बुद्धिभ्रंश झाल्याप्रमाणें बरें वाईट यांतील भेद न समजतां मी सर्वस्वीं तुझ्या दुःखाला कारण व्हावें याचें मला विशेष दुःख होतें.

कुसुम०—या सर्व गोष्टींची पुनः पुनः आठवण करून दुःखी होण्यापासून फायदा काय ! गतवैभवाचा शोक केल्यापासून तें का कधीं परत येतें ! आज तरी आपली स्थिति वाईट मानायला काय कारण आहे ? लोकांचें कर्ज देऊन टाकून ऋणमुक्त झालों यामुळें जिवाला किती तरी सुख वाटतें ! श्रमानें मिळतात ते पैसे आपल्या हक्काचे आहेत, त्यांतून अन्नवस्त्र मिळतें तेवढेंच पुरे. निरुयोगी मित्रमंडळ, फाजिल चाकरमाणसें, फाजील वाडे यांपासून विशेष सुख तरी कसलें मिळणार ! खरें सुख या भाड्याच्या झोंपडींत देखील मिळण्यासारखें आहे. यापुढें देखील देवावर विश्वास ठेवून आपलें शील सांभाळलें ह्मणजे चांगले दिवस येतील ! कालचक्राच्या फेऱ्यांत रावाचा रंग होतो तसाच रंकाचा रावही होतो.

मधुकर—(प्रवेश करतो त्यास आनंदराव कुरवाळून बस-
वितो) बरें, आनंदरावजी, प्रकृति वगैरे बरी आहे ना ? आमच्या
कुसुमचीही तब्येत ठीक आहे कीं नाहीं ?

आनंद०—हो, आतां माझी प्रकृती ही अशीच असायची !
आणि त्याबद्दल मला काळजी पण वाटत नाहीं !

मधुकर—तरी जपून रहा. कामकाजासंबंधानें हयगय करूं
नका ! ईश्वर तुझाला सुखाचे दिवस दाखवील ! आतां मी तुमचा
निरोप घेण्याकरितां आलों आहे. आज रात्रीच्या गाडीनें मी इंदुरास
जाणार असून तिकडून उत्तरेकडे जाण्याचा माझा विचार आहे.
एकदोन वर्षांनीं परत येईन ह्मणतो. सर्व ईश्वरमर्जीप्रमाणें होईल.

आनंद०—तुझी लांब जातां हें ऐकून मला वाईट वाटतें. काय
करूं ! माझ्यांत शक्ति असती तर तुमच्या सेवेत राहून लोकसेवा
करण्यांत देह क्षिजविला असता !

मधुकर—आनंदराव—

* ॥ पद ५४ ॥

चाल—मूर्तिमंत भीति उभी०

धर्म अर्थ काम मोक्ष साध्य होति मानवा । जो सदा
प्रपंचि राहि परि न भुलत वैभवा ॥ परमार्थ न विसरु-
नियां पत्नीसर्वे नांदतो । त्या जगीं पडेल कां सुखांत
कर्धिहि वानवा ॥ १ ॥

आनंद०—मधुकरपंत, तुझी मला पुनर्जन्म दिला. मी के-
वळ पशु बनलों होतो. तुझी माझ्यांत मनुष्यपणा उत्पन्न केलात.
या तुमच्या ऋणांतून कधींही मुक्त होणें मला शक्य नाहीं.

* प्रपंचांत राहून जो मनुष्य नश्वर वैभवाला भुलत नाहीं त्याला धर्म अर्थ
काम मोक्ष हे चारही पुरुषार्थ साध्य होतात. प्रपंचांत असून ज्याचें लक्ष पर-
मार्थाकडे असतें, त्याच्या सुखांत कधीं कमी पडणार नाहीं.

मधुकर—एकमेकांच्या उपयोगी पडणें हा मनुष्यधर्म आहे. आह्मी तसे उपयोगी पडलों नाहीं तर मात्र कर्तव्यभ्रष्ट झाल्याचा दोष आमच्या पदरीं येईल !

कुसुम—(गर्दिवरून) माझा सौभाग्यालंकार तुझी मिळवून दिला ! माझ्या शीलाचें तुझी रक्षण केलें. हे उपकार मी कसे फेडूं !

मधुकर—कुसुम, अशी सार्वत्रिक समजूत आहे कीं स्त्रियांस शिक्षण दिलें ह्मणजे त्या प्रापंचिक कामकाजाला निरुपयोगी होतात. सुखाच्या व ऐषआरामाच्या वेड्या कल्पना त्यांच्यांत शिरून त्या आडमार्गानेंही जाण्यास कमी करीत नाहींत. हा लोकांचा गैरसमज तूं दूर केला ! कन्याशाळेच्या अध्यापकिणीचें पवित्र काम तूं पतकरलें असल्यामुळे मला पूर्ण स्त्री आहे कीं, आमच्या देशाला शिरोभूषण होण्यालायक सुशाल सदाचारी आणि तेजस्वी स्त्रिया तूं तयार करशील ! आणि हें तुझें सत्कृत्य ईश्वरचरणीं रुजू राहील. बरें (घड्याळ पाहून) मला निघण्याच्या तयारीस लागलें पाहिजे तेव्हां निरोप द्या. आठवड्यांतून दोन वेळां क्षेमसमाचाराचें पत्र पाठविण्यास विसरूं नका. विशेष कारण पडलें आणि मी आल्यानें तुमचें काहीं काम होण्याजोगें असलें ह्मणजे मला मोकळ्या मनानें लिहा. मी जरूर निघून येईन. बरें तर आनंदरावजी निरोप घेतों मी.

कुसुम—(डोळे पुसते.) आपण जातां पण मला फार काळजी वाटते.

मधुकर—(आपले डोळे पुसून व तिच्या पाठीवरून हात फिरवून) कुसुम, काळजी वाटण्याचें काहीं कारण नाहीं—

* ॥ पद ५५ ॥

(तुम जागो मोहन प्यारे)

सुजना बालिजगीं सर्वेश । संकटिं त्यांतें रक्षि दया-
वन घेउनि नाना वेष ॥ धृ०॥ ईश्वर आज्ञा जो नर
पाळी । त्यासि संकटीं श्रीहरि वाली । धांवा करितां
ये तत्कार्ळीं । रक्षी तो परमेश ॥ १ ॥

आनंद व कुसुम—तथास्तु तथास्तु.

पडदा पडतो.

अंक पांचवा समाप्त.

* सज्जनांचा वाली परमेश्वर आहे. तो निरनिराळ्या वेषानें संकटाच्या वेळीं आपल्या भक्तांचें रक्षण करित असतो. जो मनुष्य या भव्य सृष्टिप्रथांत लिहून ठेवलेल्या आज्ञा शिरसाबंध मानतो त्याचें तो कल्याण करित असतो.

कोरस.

(आरती सप्रेम जय जय०)

वायां दवडुनि काल न करितों सार्थक जन्मोनी ।
मन न लावितां सुपथीं फसतों कर्तव्या चुकुनी ॥
नट आह्मीं संसारनाटकीं नटतों रात्रदिनीं ।
मंगलमय संसार होतसे ईशकृपें करुनी ॥
गेह स्त्री सुत धन कनकादिक विषयीं ही असुनी ।
शरणागत जे परमेशा त्यां लाभे सुख भुवनीं ॥
दुस्तर कां संसार होतसे कारण शोधोनी ।
भावं झटतां सुखमय होइल तो कालें करुनी ॥
शिष्ट ह्यणविती त्यांनिं झटावें निजजनउद्धरणीं ।
मंगेशात्मज वामन विनवी करयुग जोडोनी ॥

वाचा ! विचार करा ! ! प्रयत्नास लागा ! ! !

मनोरंजन व कर्तव्यजागृति.

दोन सामाजिक नाटके.

१ समाजोन्नति.

या नाटकांत आमच्या अवनतीचीं कारणें व उन्नतीचे उपाय यांचें फार मार्मिक रीतीनें विवेचन केलें आहे. नाटकांत हास्य, करुण, शृंगार हे रस मनोरम रीतीनें वठविले असून आमचें संसारचित्र हुबेहुब वठविलें आहे. तसेंच सद्गुण, उद्योग, दृढनिष्ठा व प्रेम यांच्या द्वारे समाजांत चैतन्य उत्पन्न करून लोकांस योग्य वळण कसें लावतां येईल याचा विचार केला असून त्यामुळें समाजहितचिंतकांत कर्तव्यजागृति कशी उत्पन्न होईल, हेंही दाखविलें आहे. आमच्या वैदिक वर्गाची विपन्नावस्था व ती सुधारण्याचे खरे उपाय, कुटुंब व समाज यांत चुकून होत असलेला जुलूम व न्यायाच्या दृष्टीनें त्याचें निराकरण, कालानुसार स्त्रीपुरुषांचीं श्रेष्ठ कर्तव्ये व त्या योगें समाजोन्नति, आमच्या उच्चतम, धर्माज्ञा व त्यांची अवज्ञा होत असल्यामुळें आह्मी भोगीत असलेले दुष्परिणाम जुन्या व नव्या पिढींतील मतभेद व तडजोडीचा, मार्ग, यांचेंही दिग्दर्शन या नाटकांत फार उत्तम रीतीनें केलें आहे. पृष्ठें १४४.

२ प्रेम—निराशा.

शुद्ध, अचल व उदात्त प्रेमाचें अनुकरणीय रूप—याचें उत्तम शब्दचित्र. प्रत्येकीं किंमत ५१२. ट. ख. निराळा. दोन्ही पुस्तकें एकदम घेणारांस ट. ख. माफ.

सामाजिक ग्रंथप्रसारक मंडळ, २५ कृष्णाबाई विलिंडग,
गिरगांव—मुंबई.

बी. जी. राहुरकर आणि कंपनी, गिरगांव मुंबई, यांजकडे, साधुसंतांचें, देवादिकांचे व इतर फोटो घ्या. एनलार्जमेंटचें काम फार सुबक केलें जातं.

